

**А. БЕРДИАЛИЕВ,
Р. ХИДИРОВ**

**ЎЗБЕК ВА ТОЖИК
ЛИСОНИЙ АЛОҚАЛАРИ**

Душанбе
«Ирфон»
2011

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar miqdori	

А. БЕРДИАЛИЕВ, Р. ХИДИРОВ

ЎЗБЕК ВА ТОЖИК ЛИСОНИЙ АЛОҚАЛАРИ

**олий ўқув юртлари филология факултети
талабалари учун дарслик**

**Душанбе
«Ирфон»
2011**

ББК 81.2 Ўзбек + 81.2 Тоҷик
Б – 50

Сабриддин Айний номидаги Тоҷикистон давлат педагогика
университети Илмий-методик шўросинг 28.08.2011 йил, № 6
қарори асосида чопга тавсия этилган.

Масъул муҳаррирлар: филология фанлари доктори,
профессор **Ш.Исмоилов**,
филология фанлари номзоди,
доцент **Х.Мамадов**

Тақризчилар: филология фанлари доктори,
профессор **Ш.Искандарова**,
филология фанлари номзоди,
доцент **М.Маҳмудов**

Абдували Бердиалиев, Ражаб Хидиров.
Б-50 Ўзбек ва тоҷик лисоний алоқалари. -Душанбе:
«Ирфон», 2011, 84-бет.

Дарсликда типологик жиҳатдан ўзаро фарқла-
нувчи ўзбек ва тоҷик тилларининг шаклланиши, улар-
нинг асрлар оша алоқаси туфайли юзага келган лисо-
ний ўзгаришлар ва бу ўзгаришларнинг тил сатҳла-
ридаги амали ҳақида маълумот берилади.

Китоб олий ўқув юртларининг филология факул-
тети талабаларига, шунингдек педагогик йўналишдаги
коллежлар, гимназиялар ва умумтаълим мактаблари-
нинг она тили ўқитувчиларига мўлжалланган.

Б — 4602000 000 – 194 — 2011
М501(12) – 2011

ISBN №978-99947-0-451-4 ББК 81.2 Ўзбек+81.2 Тоҷик

© Бердиалиев А.Хидиров Р., 2011.

Тоҷикистон Ҷумҳурияти давлат
Мустақиллигининг 20 йиллиги, С.Айний
номидаги Тоҷикистон давлат педагогика
университети ва академик Б. Гафуров
номидаги Хўжанд давлат университетининг
80 йиллигига бағишланади

СЎЗ БОШИ

Собик Иттифок таркибида етмиш йил «умр
кўрган» ва «Иттифокдош Республикалар» номи билан
аталган мамлакатлар Мустақилликка эришгач,
уларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва
маънавий оламида қутилмаган туб ўзгаришлар юз
берди. Ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳасига хос бундай
ўзгаришлар тарихнинг фақат ижобий баҳосига сазовор
бўла олади. Бағрида ана шундай туб ўзгаришлар
ясалган Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Марказий
Осиёнинг бошқа барча Ҷумҳуриятларида ўз миллий
руҳини ардоқлаб шакллантирувчи имкониятлар
вужудга келди. Бундай беминнат ва беназир имконият
шу Ҷумҳуриятларнинг, жумладан, Тоҷикистоннинг
ҳам таълим-тарбия соҳасида юзага келди. Ҳар бир
Ҷумҳурият ўзининг асосий тили - Давлат тили
мақоimini қўлга киритди; бу Ҷумҳуриятларда яшовчи
бошқа миллатларга мансуб аҳолининг тили ҳам
камситилмади. Уларнинг ривожланишига кенг
имкониятлар яратилди. Буни Тоҷикистонда ўзбек тили
ва унинг амали учун яратилган ва яратилаётган
имкониятларда ҳам кўриш мумкин.

Ўзбек миллатига мансуб аҳоли Тоҷикистонда то-
жик миллатидан кейинги иккинчи маҳаллий аҳоли са-
налади. Бу Ҷумҳуриятнинг айрим ноҳияларида фақат
ўзбек миллатига мансуб аҳоли истиқомат қилади. Шу
худудларда таълим-тарбия жараёни, вақтги матбуот ва
унинг шохобчаларида ўзбек

аралашув воситаси ҳисобланади. Тожикистоннинг педагогик йўналишдаги олий ўқув юртлирида, касб-хунари коллежларида таълим-тарбия ўзбек тилида ҳам олиб борилади. Уларнинг филологияга ихтисослашган факултетларида ўзбек тили ва адабиётини илмий ўрганувчи бўлимлари мавжуд. Академик Бобожон Гафуров номидаги Хўжанд давлат университети кекаси, йирик олийгоҳлардан бири ҳисобланади. Бу олийгоҳда бир неча йилдирки, ўзбек филологияси мустақил факултет сифатида фаолият юритади. Унда фаннинг иш соҳаси бўйича юқори илмий даражали, тажрибали мутахассислар таълим-тарбия ишлари билан шуғулланмоқда. Шунингдек, 1993-йил Жумҳуриятдаги энг кекаси олийгоҳлардан Садриддин Айний номидаги Тожикистон давлат педагогика университети тожик филологияси факултети қошида ўзбек тили ва адабиёти бўлими ташкил этилди. Бу бўлимда ҳам илмий даражали ва тажрибали мутахассислар ишлаб келмоқда. Ўзбек филологияси факултети ва бўлимларини ҳар йили бир неча ўнлаб ёшлар тугатиб, педагогик йўналишдаги масканларга равона қилинади.

Жамиятимиз ҳаётидаги ижтимоий ўзгаришлар олий ва ўрта махсус ўқув юртлирида олиб бориладиган таълим савиясига ҳам ўз таъсир кучини ўтказмай қолмади. Уларнинг давлат томонидан белгиланган, маъқулланган ўқув режаларига сезиларли даражада ўзгартишлар киритилди. Олий ўқув юртлирининг педагогик йўналиши бўйича мутахассислар тайёрладиган факултет ва бўлимларда таълим предмети сифатида ўқитиладиган «Миллий ва рус адабиёти алоқаси», «Миллий тиллар ва рус тили алоқаси» сингари фанлар ўрнида шу ҳудудда яшовчи асосий аҳолиларнинг адабиёти ва тиллари алоқасини ўрганишни кўзда тутган янги фанлар тикланди. «Ўзбек ва тожик лисоний алоқалари» ҳам ана шундай мақсадни назарда тутган янги фан, янги предметдир.

Ўзбек ва тожик тиллари алоқаси масалаларини ўрганиш, уни замонавий илмий ўлчовлар билан такомиллаштириш шу кунлар талаби. Негаки ўзбек халқининг тарихини, турмуш тарзини, маданиятини, маънавий ва рухий оламни унга қардош, қондош ва ҳудуддош бўлган тожик халқининг тарихисиз, турмуш тарзисиз, маданиятисиз, маънавий ва рухий оламисиз тугри ва тўлиқ тасаввур этиш мумкин эмас. Бу икки халқ жуда қадимий, узоқ тарихий тақдирдош ва маслакдош халқлар ҳисобланади. Бу тақдирдошлик ва маслакдошлик негизда уларнинг маданияти, маънавияти, адабиёти, тили ва бошқа миллий қадриятлари кенг миқёсда ривожланган.

Тилни «ижтимоий ҳаёт кўзгуси» деб бежиз айтмаганлар. Халқ ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий олами билан боғлиқ нималар бўлса, улар тилда ўз инъикосига эга бўлади. Ижтимоий ҳаётнинг лисонда акс этган инъикоси тилнинг лугат бойлиги сифатида юксак баҳоланади.

Қўшни ва қўшни бўлмаган, қардош ва қардош бўлмаган ҳар хил тилларнинг ўзаро алоқаси дастлаб тилнинг лугат таркибида кўзга ташланади. Шу боис бир тилнинг лугат таркибида иккинчи бошқа тилнинг лисоний бирликлари ўзига хос қатламни ташкил қилади. Бу ҳол ўзбек тили лексикасидаги қўшлаб тожик (форс) сўзларининг, тожик тили лексикасида эса шундай микдордаги ўзбек (туркий)ча сўзларнинг мавжудлиги ва уларнинг воқеий амали билан ҳам иботланади.

Муайян халқ, миллат тилининг бошқа халқ ёхуд миллат тилига таъсири луғавий сатҳдан ташқари бошқа сатҳларда ҳам кўзга ташланади. Ана шу лисоний аралашувлар туфайли тиллараро алоқа вужудга келади. Қўлингиздаги дарсликнинг асосий мақсади ўзбек ва тожик тилларининг фонетик-фонологик, луғавий-фразеологик, морфем ва сўз ясалиши, шунингдек,

грамматик қурилиши жаҳаларига оид алоқаларни ўрганиш ва ўргатишдан иборат.

Мазкур дарслик икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисм тиллар алоқасининг умумназарий масалаларини ўз ичига қамраб олади. Иккинчи қисм эса ўзбек ва тожик лисоний алоқаларининг тил сатҳларига кўра амалийлашувига бағишланган. Бу қисм талабаларга тушунарли бўлиши учун, ҳар бир сатҳнинг қисқача илмий баёни ҳам берилган. Уларда ўзаро қиёсланаётган сатҳнинг асосий бирликлари, уларнинг характери, ўзбек ва тожик тилларининг шу сатҳ бирликлари бўйича ўзаро муносабати каби муҳим масалалари ўрганилган.

Муаллифлар дарсликнинг кўлэзма нусхаси билан танишиб, унинг нашр этилишига хайрихоҳлик билдирган академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети ўзбек тили кафедраси илмий жамоасига, шунингдек С.Айний номидаги Тожикистон давлат педагогика университети тожик тили кафедраси илмий жамоасига; муҳаррир сифатида танишиб қимматли фикрлар айтган филология фанлари доктори, профессор Ш.Исмоилов ва филология фанлари номзоди, дотсент Ҳ.Мамадовларга; расмий тақризчилар сифатида ишни юқори баҳолаган филология фанлари доктори, профес-сор Ш.Искандарова ва филология фанлари номзоди, дотсент М.Махмудовларга самимий миннатдорчилик билдиришади, уларнинг қимматли фикрлари дарсликнинг кейинги нашрларида ҳисобга олинади.

«Ўзбек ва тожик лисоний алоқалари» муаллифларнинг кўп йиллик тажрибалари асосида яратилган дастлабки ва ягона дарслик бўлганлиги учун, унда айрим камчилик ва нуқсонларнинг бўлиши табиий. Дарслик юзасидан билдирилаётган қимматли фикр ва мулоҳазалар самимият ва миннатдорчилик билан қабул қилинади.

БИРИНЧИ ҚИСМ ТИЛЛАР АЛОҚАСИНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

1.1. Тил контакти ва икки тиллилиқ (билингвизм)

Контакт латинча *contactiss* сўзидан олинган бўлиб, "бевосита алоқа", "бевосита боғланиш" деган маъноларни билдиради. Тил контакти атамаси франсуз тилшуноси Андре Мартине томонидан тавсия этилган. Уриэл Вайнрайх эса уни тилшунослик фанида оммалаштирган. Бу атама остида айни бир шахснинг икки ёки undan ортиқ ҳар хил тиллардан навбати билан фойдалана олувчи имконияти тушунилади. Контакт атамаси тилнинг амалига хос тушунчалардан бири ҳам ҳисобланади. Тил амалига хос бу тушунча алоқа аралашув (коммуникатсия) жараёни, яъни нутқнинг маълум бир ҳолатига асосланган лаҳзаси билан алоқадордир. Маълумки, нутқий алоқа аралашув жараёнида икки хил характердаги шахснинг мулоқоти амалга ошади. Улардан бири – сўзловчи ёки адресант деб аталса, бошқаси – тингловчи ёки адресат дейилади. Агар сўзловчи – адресант билан тингловчи – адресат бир тил жамоасининг вакиллари саналса, унда тил контакти ҳақида сўз юритилиши ортиқча бўлади. Тил контакти ўзига хос лисоний-нутқий имконият сифатида ҳар хил тил жамоасига мансуб шахслар томонидан амалга оширилади. Ҳар хил тил жамоасига қарашли шахсларнинг ўзаро мулоқоти тил контакти заминидан вужудга келади.

Тил контакти кенг ва тор маъноларда ишлатилувчи тушунчадир. У тор маънода ишлатилганда, икки мустақил тил вакиллари ўртасидаги мулоқот тушунилади, кенг маънода ишлатилганда эса, бир тилнинг икки лаҳзаси ёки шеvasи вакиллари ўртасидаги мулоқот

Масалан, Самарқандда тожик тили, Ҳисорда
Ўзбек ва тожик лисоний алоқалари тиллари бундай ҳарактер
ҳам англашилаверади. Масалан, ўзбек ва тожик
миллатига мансуб икки шахснинг ўзаро мулоқотини
тил контактига киритиш мумкин. Бундай жараёнда
мулоқот ё ўзбек, ё тожик тилида (бу икки тилнинг
бирида) амалга оширилади. Бир тилнинг икки
лаҳжасига мансуб шахсларнинг мулоқоти кенг
маънодаги тил контакти саналади.

Алоқа аралашув амалга оширилаётган тил
контакт тил деб юритилади. Контакт тил вазифасини
сўзловчи (адресант) ва тингловчи (адресат)га мансуб
бўлмаган бошқа (учинчи) тил ҳам бажара олади.
Масалан, ўзбек ва тожик жамоаларига мансуб икки
шахснинг (сўзловчи ва тингловчининг) ўзаро мулоқоти
рус ёки инглиз тилларида амалга ошиши ҳам мумкин.
Бундай ҳолларда рус ёки инглиз тили контакт тил ва-
зифасини ўтайди ва бу тил воситачи тил (язык-
посредник) деб ҳам аталади.

Тил контактлари туфайли тиллар бир-биридан
узоқлашиши ёки бир-бирига яқинлашиши мумкин. Тил-
ларнинг тил контакти натижасида узоқлашуви дивер-
генсия (дивергенсия жараёни) дейилади. Бундай жараён-
ларда тилларнинг ўзаро яқинлашувиغا нисбатан кон-
вергенсия (конвергенсия жараёни) атамаси ишлатилади.

Тил контактининг амалга ошиши учун алоқа
аралашув лаҳзасини ташкил этувчи шахсларнинг
(сўзловчи – адресант ва тингловчи – адресат) ёки улар-
дан бирининг ўз тилидан ташқари, мулоқот воситасига
айланган ўзга тилни ҳам билиши шарт. Мулоқот
сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам мансуб бўлмаган
бошқа учинчи тилда, яъни воситачи тилда амалга оши-
рилса, сўзловчининг ҳам, тингловчининг ҳам ана шу –
воситачи тилни билиши талаб қилинади. Акс ҳолда,
алоқа аралашув жараёни вужудга келмайди.

Тил контакти билінгв, билінгвизм, поллінгв,
поллінгвизм атамалари англаган тушунчалар билан
чамбарчас боғлиқдир. Мулоқотнинг икки хар хил тил-

да амалга ошиши билінгвизм дейилади. Билінгвизм
икки тиллик демакдир. Билінгвизм лотин тилидан
олинган, *bi* – икки, *lingua* – тил маъноларини англатган.
Икки тилда сўзлаша олувчи шахсга нисбатан билінгв
атамалари ишлатилади. Билінгвизм (икки тиллилик) ва
билінгв (икки тилни билувчи) атамалари англаган ту-
шунчаларни тил контакти ҳодисасига дахлдор моно-
глоссия (грекча *monos* – бир, *glossa* – нутқ, тил) ва диглос-
сия (грекча *di* – икки, *glossa* – тил, нутқ) атамаларни
англаган тушунчалардан фарқлаш керак. Моноглоссия
тушунчаси билінгвизм тушунчасининг акси бўлиб, бир
тилни нутқий амалини билдиради. Диглоссия атамаси
остида эса бир тилнинг турли вазифавий ёки худудий
шаклларига хос нутқий амали тушунилади. Масалан,
айрим шахслар ўзбек тилининг адабий шаклидан ҳам,
унинг маълум бир худудий (шевага хос) шаклидан ҳам
бир хил фойдалана олади. Ана шундай имконият диг-
лоссия дейилади. Демак, бир тил ёки унинг бирор шева-
сининг амалига нисбатан моноглоссия атамаси ишла-
тилса, унинг хар хил услуб ва худудий кўринишлари
амалига нисбатан диглоссия атамаси қўлланади.

Билінгвизм атамаси англаган нутқий имконият
интерференсия, ассимиляция атамалари орқали номла-
нувчи тушунчалар билан боғланади. Интерференсия
жараёнида билінгв (икки тилни билувчи) бир тилга хос
лисоний хусусиятларни бошқа иккинчи тилга беихтиёр
«кўчириб» қўяди. Бу жараёнда бир тилнинг иккинчи
тилга таъсири кўзга ташланади. Бир тилга хос лисоний
унсурларнинг ёки унинг айрим қонун-қоидаларининг
бошқа тил томонидан ўзлаштирилиши ва сингдирили-
ши ассимиляция деб юритилади. Масалан, ўзбек ва
тожик тили контакти амалининг натижаси ўларок, то-
жик тилининг таъсирида ўзбек тили сингармонизм
ҳодисасидан холи бўлди (интерференсия). Ҳозирги
ўзбек адабий тили туркий тилларнинг сингармонизмиз

турига айланди, унда *сингармонизм* фонетик қонуният сифатида барҳам топди (*ассимиляция*). *Интерференция* жараёни муштарак худудда яшовчи ўзбек ёки тожик тиллари жамоасига мансуб шахслар нутқида янада фаолроқ кўзга ташланади. Бошқа тилга хос айрим товушлар, морфемалар, сўз ёки иборалар, уларнинг андоза (модел)лари *интерференция* жараёнига учраши мумкин. Айниқса, сўз ёки ибора, уларнинг интерференциялашуви алоҳида хусусиятга эга. Масалан, Шимолий Тожикистонда Исфисор деган катта бир қишлоқ бор. У Гафуров шахри билан тутшиб кетган, Хўжанд шахрига анча яқин. Исфисорнинг аҳолиси – ўзбеклар. Уларнинг нутқий муомаласида тожик тилининг айни шу худудларга хос *Асёк, яхши бормисиз?* (Яхшимисиз? маъносиде) сингари лисоний унсурлари фаол қўлланади. *Яхши бормисиз?* Шимолий Тожикистон (аниқроғи, Хўжанд атрофи) худудида амал қилувчи *Нағз хайетми?* ибораси андозаси (модел)да ҳосил қилинган. Бундай далиллар *интерференциянинг* шунчаки оддий кўринишларидан бири, холос. Хўжанд ва унинг атрофи тожиклари нутқида ўзбек тилига хос лисоний унсурларнинг *интерференцияси* ҳам йўқ эмас. Маълумки, ўзбек ва тожик тиллари типологик жиҳатдан фарқ қилади. Улар грамматик қурилиши жиҳатидан ҳар хил тиллардир. Ўзбек тилида грамматик кўрсаткичлар (масалан, *қўмакчилар, келишик қўшимчалари*) сўзнинг ўзгидан кейин қўшилади. Тожик тилида эса аксинча (олд қўшимча – *пешоянд*). Ўзбек тилида келишик категориясига хос барча қўшимчалар сўз охирига қўшилади. Масалан, жўналиш келишиги қўшимчасини олайлик: *мактабга борди, далага жўнади*. Ўзбек тили грамматик қурилишига хос бу хусусият – икки тилли тожиклар тилида *интерференцияга* учраган: *мактабга рафтан, саҳроба рафтан* ва б.

Интерференциянинг оммавий тус олиши туфайли ассимиляцияга кенг йўл очилади. Абурайхон Беруний ишлари ва бошқа манбалардан маълумки, қадимги Хоразмда эрон тиллари гуруҳига мансуб хоразмий тили ва шу тилда сўзлашувчи халқ бўлган. Ҳозир эса Хоразмда бундай тил йўқ. У ўзбек тилига сингишиб, ассимиляциялашиб кетган.

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, турли тилларда сўзлашувчи қўшни халқларнинг тилларида қўшни халқ тилига хос лисоний унсурлар пайдо бўлади. Бу ҳодиса *адстрат* дейилади. Масалан, ўзбеклар ва тожиклар қўшни халқлар ҳисобланади. Уларнинг бири Ўзбекистонда (ўзбеклар), бошқаси Тожикистонда (тожиклар) яшайди. Шунга қарамай, бу икки халқнинг тилларида *адстрат* тушунчаси билан алоқадор лисоний хусусиятлар мавжуд. Жанубий Ўзбекистон аҳолиси тилида *тожик адстрати*, Шимолий Тожикистон аҳолиси тилида эса *ўзбек адстрати* сезиларли амал қилади. Бу ҳодиса ўзбек ва кирғиз, ўзбек ва қозоқ, ўзбек ва қорақалпоқ, ўзбек ва туркман, тожик ва кирғиз, тожик ва туркман ва ҳ.к. тиллари муносабатида ҳам кўзга ташланади.

Тил контактлари *суперстат* деган тушунча билан ҳам алоқадордир. *Суперстат* атамаси англаган тушунча худуддош халқларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий мавқеларидаги баланд-пастликка асосланади. Бунда бир халқнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий мавқеи бошқа халқникидан устун бўлади. Мавқеи устун халқ мавқеи паст бўлган халқни ўзига бўйсундиради. Бунинг оқибатида мавқе жиҳатдан паст бўлган халқнинг тили мавқе жиҳатдан устун бўлган халқнинг тили таркибига сингишиб, бора-бора йўқолади. Ҳозирги инглиз тилининг шаклланишида *суперстат* ҳодисаси яққол кўзга ташланади. Бунда *суперстат* тили англосаксон тилини ўзига бўйсундирган.

Инглиз тилининг шаклланишида норман тили *супер-статлик* вазифасини бажарган.

Илмий манбаларда тил контактларининг *дистал* ва *проксимал* каби икки тури эътироф этилади. Тил контактларининг бу ҳар икки тури таъсирдош тилларнинг ривожланишида муҳим вазифа бажарса-да, воқеий амалининг характериға кўра фарқ қилади. Аҳамияти жиҳатидан *проксимал* контакт *дистал* контактдан устунроқдир. Чунки *проксимал* контактда тилларнинг фонетик-фонологик, луғавий-фразеологик, морфем, сўз ясалиши ва грамматик тизимларида сезиларли ижобий ўзгаришлар бўлади. Тил контакти туфайли бир тилдан бошқа тил ихтиёриға ўтган лисоний унсурлар ўзга тилнинг ўз мулкига айланади, икки тиллиликка кенг йўл очади. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси *проксимал* характердаги тил контактиға асосланади. *Дистал* тавсифдаги тил контактида ҳар хил тилларнинг ўзаро алоқаси биридан бошқасиға сўз ўзлаштириш билан чекланади. Тил контактининг бу туриға ўзбек ва араб тиллари алоқасини киритиш мумкин.

Проксимал тил контактлари билан *дистал* тил контактларининг ўзаро фарқи яна шундаки, *проксимал* тил контактлари икки тиллилик (*билингвизм*) шароитида амал қилади, *дистал* тил контактлари эса бир тиллилик (*монолингвизм*) шароитиға хос бўлади. *Проксимал* тил контактида икки ва ундан ортиқ тилларнинг ўзаро алоқаси вужудға келади. Демак, унинг амали *полилингвизм* (кўп тиллилик) шароити билан боғланади. *Проксимал* тил контактида ўзаро алоқадаги тиллардан бири модификациялашиб, олдингиларидан фарқ қилувчи янги бир системанинг яратилиши учун имконият пайдо бўлади.

Проксимал характердаги тил контактлариға Урта Осиё ва Эрон халқлари тиллариға хос ўзаро таъсирдош-

лиқни мисол келтириш мумкин. Чунки бу ҳудуд халқлари тилларида *субстрат-адстрат* муносабатларининг анчагина мураккаб кўринишлари амал қилган. Ғарбий Эронда форсизабон келгиндилар эрамиздан олдинги 1-минг йилликлардан бошлаб, Ҳинд-Оврупо лисонига мансуб бўлмаган тилларға таъйик ўтказа бошлаган. Кейинчалик Ҳинд-Оврупо тиллариға туркий суперстатнинг таъсири кучайган (эрамизнинг VI асридан бошлаб). Туркизабон суперстатнинг бу таъсириға дастлаб Семирече ва Фарғона, кейинроқ Хоразм аҳолиси дуч келади. Форсизабон (эронзабон) аҳолини туркийлаштириш (ўзбеклаштириш) бир неча юз йиллар давом этди ва ҳозир ҳам бу жараён тугал нуктаға етган эмас. Форсизабон (тожик-форс) лисонининг асоратлари шаҳарлардагина узоқ сақланди. Шуниси ҳам борки, форсизабон (эрон) субстратнинг туркий-ўзбек тилиға таъсири ҳам катта бўлди: ўзбек тили туркий тиллар ичида сингармонизмдан холи бўлган ягона тилға айланди.

Туркизабон аҳолининг форсий (эрон)лашуви жараёни ҳам бўлган, албатта. Сурхон водийларида форсизабон аҳолининг анчагина қисми ўзларини туркий уруғлардан келиб чиққан тожиклар деб ҳисоблайди (Журавлёв В.К. 165-б).

Икки тиллилик билан боғлиқ жараёнлар фақат тилшуносликнинг объекти бўлиш билан чекланмайди. Бу жараён жамиятшунослик (фалсафа) ва руҳшунослик (психология) фанларининг ҳам ўрганиш объектидир. Демак, сезиладики, икки тиллиликнинг соф лингвистик, ижтимоий-иқтисодий ва руҳий-психик жабҳалари мавжуддир. Мана шу жабҳаларнинг ўзаро муносабатидан икки тиллилик бир бутун ҳодиса характериғни касб этади.

Икки тиллилик ўз навбатида тил вазияти деб аталувчи тушунча билан органик боғлиқка эга. Рус ижтимоий тилшунослик (соцсиоллингвистик) тармоғи-

нинг асосчиси, таниқли рус олими В.А.Аврориннинг эътирофига, тил вазияти – бу халқ ҳаётининг муайян тарихий тараққиёти билан боғлиқ ижтимоий-лисоний жараёндир. Бу жараёнда тиллар таъсирдошлигининг аниқ тури ва муайян вазифавий (амалий) кўриниши на-зарда тутилади (Аврорин В.А. 45-б). Яна бошқа бир рус сотсиоллингвисти Л.Б.Николский *тил вазияти* тушунча-сини тил, унинг лаҳжа ва вазифавий услубларининг му-айян этник гуруҳга хос мазмуний-худудий амаллари ти-зими (мажмуаси) сифатида баҳолайди (Николский Л.Б. 79-80-б).

Тил вазияти ўзаро боғлиқ уч ҳолат асосида шаклланади: 1) тил амалий вазифасининг ижтимоий шарт-шароитлари; 2) тилдан фойдаланишнинг чегараси ва кўлами; 3) тилнинг амалий-вазифавий шакли.

Тил вазияти макролингвистиканинг текшириш обь-екти саналади. У икки тиллилик (*билингвизм*) ва кўп тил-лилик (*полилингвизм*) тушунчаларини ўз ичига олади.

Икки тиллилик (*билингвизм*) ва кўп тиллилик (*полилингвизм*) тушунчаларининг индивидуал икки тилли-лик ёки кўп тиллилик, оммавий икки тиллилик ёки кўп тиллилик каби икки тури мавжуд. Индивидуал икки тиллилик ёки кўп тиллиликда муайян тил жамоасига қарашли айрим шахсларнинг ўз тилидан ташқари, бошқа икки ва ундан ортиқ тилларда сўзлаша олиш имконияти тушунилади. Оммавий икки тиллилик ёки кўп тиллиликда муайян тил жамоасининг ўз тилидан ташқари, бошқа икки ва ундан ортиқ тилларда сўзлаша олиш имконияти назарда тутилади.

Тожикистоннинг айрим ҳудудларида кўп тиллилик (*полилингвизм*) вазияти ҳам мавжуд. Шимолий Тожики-стоннинг деярли барча ноҳияларида кирғиз миллатига мансуб аҳоли ҳам истиқомат қилади. Улар ўзбек тилида таълим олади, тожик тилида эса бемалол сўзлашади. Шу аҳолига мансуб кўпгина шахслар эса рус тилини

ҳам билади. Ана шундай аҳоли яшайдиган ҳудудларда кўп тиллилик вазияти амал қилади.

Ўзбек, ғарзиз, тожик, рус, ...

1.2. Ўзбек тили ва унинг шаклланиши ҳақида

Ўзбек тили Марказий Осиёдаги маҳаллий аҳолилардан бирининг алоқа аралашув воситаси ҳисобланади. У туркий тилларнинг Ғарбий хунн тармоғига қарашли. Ўзбек тили шу тармок (Ғарбий-хунн)нинг Жанубий-Шарқий шохобчаси (ареали)га мансуб бўлиб, уйғур тили билан бир гуруҳни ташкил қилади. Туркий тилларга кирувчи бу шохобча қарлук гуруҳи деб ҳам номланади (Баскаков Н.А., 48-б.).

Ўзбек атамаси *ўзи бек, ўзимизнинг бек, ўзига мустақил – ўзи хон, маънолари* билан пайдо бўлган. Ўзбек сўзининг бу маънолари кўпчилик тилшунос ва тарихчи (масалан, Бўрибой Аҳмедов) олимлар томондан эътироф этилган. Улар *ўзбек* сўзининг луғавий маъноси сифатида тан олишган. Профессор Худойберди Дониёровнинг ёзишига қараганда, *ўзбек* сўзи, айрим тарихчи олимлар эътироф этганидек, XVI ёки XIV асрдан эмас, балки XI асрдан, ҳатто ундан олдинроқ қўллана бошланган, туркий халқларнинг катта бир қисмини ташкил этувчи эл номига нисбатланган.

Ўзбек атамасининг киши исмига нисбатланиши бўйича В.В.Бартолд, В.И.Масамский сингари машхур шарқшуносларнинг эътирофи мавжуд. Уни Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312-1342) номи билан боғлайдилар.

Машхур «Девону луготит турк» асарида Махмуд Қошғарий *ўзбек* атамасини ишлатмаган бўлса-да, кейинчалик шу ном билан аталувчи халқни кипчоқларнинг катта бир гуруҳи сифатида қараган. Профессор Х.Дониёровнинг қатъий ишонч билан айтишига қараганда, *ўзбек* атамаси киши номи сифатида ҳам, халқ номи сифатида ҳам XI асрда юзга келган (Х.Дониёров. Ўз тарихимизни биламизми? «Ўзбек сўзининг келиб чиқиши ва қўлланиши ҳақида»//Ленин

йўли, 1990-йил, 15- июн, №114).

Маълумотларга қараганда, ўзбеклар собик Иттифокнинг 17 миллионга яқин аҳолисини ташкил қилган. Уларнинг кўпи Ўзбекистоннинг асосий аҳолиси ҳисобланган. Ўзбек миллатига мансуб аҳоли Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон Жумҳурияларида ҳам мавжуд. Бундан ташқари Афғонистон, Хитой Халқ Жумҳурияти (Синтзян-Уйғур автоном вилояти) аҳолисининг маълум бир қисмини ўзбеклар ташкил қилади (Языки Мира. – с. 426). Ўзбек тили Ўзбекистон Жумҳуриятининг ягона давлат тили ҳисобланади.

Ҳозирги ўзбек тилининг шаклланиши уч йirik – қарлук, кипчоқ ва ўғиз лаҳжаларига асосланади. Бу лаҳжаларнинг ҳар бири кўпгина шеваларни ўз ичига олади.

Ўзбек тили тарихини даврлаштириш масаласида ҳар хил қарашлар мавжуд. Шулар ичида нисбатан ишонарлиси қуйидаги тўрт даврни ўз ичига олади: 1) эски ўзбек тили (XII-XIV асрлар); 2) оралиқ давр ўзбек тили (XIV-XVI асрлар, А.Навой асарлари тили шу даврга тўғри келади); 3) янги давр ўзбек тили (XIX асрдан – XX аср бошларигача); 4) ҳозирги ўзбек адабий тили (Ҳожиёв А.П. Ўзбекский язык // Языки Мира. Тюркские языки. -Бишкек, 1997. –с. 426).

Ўзбек тили ўз тарихий тараққиёти жараёнида эрон тиллари гуруҳига мансуб тожик тили ва унинг лаҳжа ҳамда шевалари билан яқин алоқада бўлган. Шу боис ҳозирги ўзбек тилининг луғавий ва морфем тизимида тожик тилидан ўзлашган кўплаб лексик ва морфем унсурларни учратиш мумкин. Бундан ташқари, ўзбек тили араб, рус тиллари билан сезиларли контактда бўлган. Буларнинг барчаси ўзбек тилининг ривожланишида ташки омил вазифасини ўтаган.

Ўзбек тили билан тожик тилининг алоқаси ўзбек тилининг тожик бўлмаган бошқа тиллар билан алоқасига нисбатан муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, ўзбек халқи билан тожик халқи Ўрта Осиёнинг энг қадимги маҳаллий халқлари саналади. Бу икки халқнинг турмуш шариғи бир хил ва улар умумий ҳудудга эга бўлганлиги сабабли, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ҳамкорлик қилиб келганлар. Бу ҳамкорлик ўзбек ва тожик халқларининг тилларида, унинг фонетика, грамматика ва луғат таркиби қурилишида ўз аксини топган (Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент, 1981, 78-82-б.).

Ўзбек тили қадимий туркий қабил ва уруғ тили даврида олтой-монгол тиллари билан ҳам алоқада бўлди. Ҳозирги ўзбек тили лексикасида учровчи бир қатор монголча сўзлар ёки турк ва монгол тиллари учун умумий бўлган луғавий қатлам шу алоқалар натижасидир (Жуманиёзов О. 8-б.).

Ўзбек тилининг хорижий тиллар билан бўлган алоқаси турли даража ва сифатий кўринишларга эга. Форс, тожик ва араб тилларининг ўзбек тилига таъсири салмоқли бўлса, хитой, хинд, монгол ва грек-латин тилларининг таъсири сезиларли даражада эмас. Улардан ўзбек тилига санокли сўзларгина ўзлашган. Профессор А.К.Боровковнинг таъкидлашича форс-тожик тилидан қабул қилинган сўзлар ўзбек тилининг луғат таркибидан мустаҳкам ўрин олган, чунки улар муайян воқеий нарса ва предмет номи сифатида фаол ишлатилади (Боровков А.К. 188-б.).

Тожик-форс ва араб тилларидан ўзлашган сўзлар ўзбек тили тараққиётининг ички омили жараёнида ҳам муҳим лисоний аҳамият касб этади. Улар ўзбек тилининг ўз мулки даражасида сингишиб, унинг луғавий ва морфем тизимини кенгайтирган, айримларининг хорижий тилга мансублиги мутлақо унутилган. Биргина **бажармоқ** сўзининг ўзбек тилидаги амали бунга иш-

нарли далил бўла олади. Бу сўз аслида тожик тилига, аниқроғи унинг синтактик қурилишига дахлдор **ба жо** (40) **овардан** иборасининг қисқартаи, шаклидир. Ҳозирги даврда ўзбекча **бажармоқ** феълнинг тожик тилига хос лисоний хусусиятлари барҳам топган.

Тожик-форс ўзлашмаларининг ўзига хос лисоний аҳамияти шундаки, улар ўзбек тилининг сўз ясалиши тизимида фаол қатнашади. Дилфуза Ҳасанова томонидан тайёрланган тадқиқот ишида тожикча-форсча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили сўз ясалишидаги ана шу хусусиятлари монографик (йирик) режада ўрганилган. Тожик-форс сўзларининг кўпи ўзбек тилида аффикс морфемалар мақомига кириб, ўзбек тилининг сўз ясовчи воситалари тизимини бойитган. Шунингдек, бундай фикрни ўзбек тили фразеологияси тизимига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ўзбек тили фразеологик ибораларининг салмоқли бир қисми тожик-форс луғавий ўзлашмаларининг иштирокида вужудга келган. Булар ҳақида дарсликнинг кейинги қисмларида алоҳида сўз юритилади.

1.3. Тожик тили ва унинг шаклланиши ҳақида

Тожик тили ҳам Марказий Осиёдаги маҳаллий аҳолилардан бирининг алоқа аралашув воситаси ҳисобланади. Унинг генетик асоси ўзбек тилиники каби олтой тиллар оиласига бориб тақалмайди. Тожик тили Ҳинд-Оврупо тиллари оиласига мансубдир. У шу тил оиласининг эрон тиллари тармоғига киради. Эрон тиллари тармоғи эски эрон ва янги эрон каби икки гуруҳдан иборат. Янги эрон гуруҳини форс, дари, пашту, белудж, курд, тот, талиш, гилян, мазандарон, осетин, ягноб ва помир тиллари ташкил этади. Ана шу янги эрон тиллари гуруҳида тожик тили ҳам мавжуд. Тожик тилининг фонетик-фонологик, лексик ва грамматик тизимлари янги эрон тиллар гуруҳига қарашли юқоридаги барча тилларнинг фонетик-фонологик, лексик ва грамматик тизимлари билан яқинликка эга.

Тожик тили ўзининг парадигматик ва синтагматик хусусиятларига кўра жаҳон тилларининг аналитик-флексив қурилишли гуруҳига мансубдир. Шу боис ҳам тожик тилида сўз туркумларининг гуруҳланиши энг аввало унинг лугавий-грамматик хусусиятларига, шунингдек, сўз ва фразалар ҳосил бўлишидаги жиҳатларга асосланади (Рубинчик Ю.А. – с. 10).

Тожик тилининг амалий фаолияти асосан Тожикистон, яъни Жумҳуриятимиз билан боғланади. Бундан ташқари, тожик тили Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Эрон, Афғонистон, ҳатто Шимолий Африкада ҳам мавжуд. Ҳаммасини қўшиб ҳисоблаганда жаҳон аҳолисининг саккиз миллиондан ортиқроғи тожик тилида сўзлашади. Шундан уч миллионга яқини (аниқроғи, 2 млн. 800 минг) Тожикистон аҳолиси ҳисобланди.

Ҳозирги тожик адабий тили тўрт лаҳжа (диалект) асосида таркиб тошган: 1) Шимолий лаҳжа (Самарқанд ва Бухоро; Фарғона водийси; Истаравшан ва Панжакент); 2) Марказий лаҳжа (Юқори Зарафшон); 3) Жанубий лаҳжа (Қоратегин, Кўлоб, Рогун ва Бадахшон); 4) Жанубий-Шарқий (Дарвоз) лаҳжа (Керимова А.А. – с. 502).

Тарихий асарларда берилган маълумотларга кўра, ҳозирги тожик халқининг энг қадимги аجدоди суғдлар бўлган. Суғдлар Шарқий Туркистонда, Помир ва Тянь-Шан тоғлари этакларида яшаганлар ва шу ерлардан Фарғона водийси, қадимги Чоч (ҳозирги Тошкент вилояти) худуди, Чу дарёси ва Балхаш кўли бўйларига тарқалганлар. Даврлар ўтиши билан, суғдларнинг бир қисми бактрийлар билан қўшилиб, ҳозирги тожик халқини шакллантирган. Суғдларнинг бошқа қисмлари туркий халқлар билан қўшилиб, ўзбек халқини шакллантирган (БСЭ, с. 608).

Демак, тожик халқининг тарихий шаклланишида ўзбек халқининг аجدодлари муҳим рол ўйнаганидек, ўзбек халқининг шаклланишида ҳам тожик халқининг аجدодлари муҳим рол ўйнаган. Диккатингизни шу масалага оид бир далилга қаратамиз. Масалан, Фарғона водийсининг энг қадимий шаҳарларидан бири Марғилондир. Унда ҳозирги ўзбек миллиятига мансуб аҳоли яшайди. Шу аҳолининг XV асргача бўлган аجدодлари асли тожик (сарт)лар бўлган. Тожикистоннинг Жанубий худудларида яшовчи ҳозирги тожикларнинг тарихий-этник таркибида, суғдлардан ташқари, бактри тохар ва туркий халқлар ҳам бўлган (Ўзбек халқлари тарихи. 1-том, -Тошкент, 1947, 10-б.).

Ҳар бир миллат, халқ шу миллат, шу халққа нисбатланувчи номга (этнонимга) эга бўлади. Муайян миллат ёки халққа нисбатланувчи бундай ном (ата-ма)лар муайян бир этник қатлам (гуруҳ) шакллангач, пайдо бўлади. Ўзбек этнонимининг қайси маънодаги сўздан пайдо бўлиши юқорида айтилган эди.

Тожики сўзининг этноним сифатида вужудга келишида ҳам ҳар хил фикрлар мавжуд. И.И.Зарубин бу атама (ном)ни ўтроқлашиб ислом динига кирган ному-сулмон халқларга нисбатан ишлатади. Академик В.В.Бартолд эса тожики этнонимини бадавий қабилаларга мансуб ва III асрда яшаган тай қабиласининг номи сифатида қарайди. Тай қабиласига мансуб бу гуруҳ Эрон давлатига қарашли бўлган. Тожики сўзи давтлаб тазик шаклида ҳам ишлатилган. Тожики сўзининг тай қабиласи билан боғланиши ҳақидаги фикр ҳақиқатга анча яқин. Чунки тожикининг тазик шаклида ўзгариши тил қонун-қоидаларига зид эмас.

Айтиш жоизки, тожики этноними маъносиди сарт сўзи ҳам ишлатилган. Сарт сўзини қайси халқ номи сифатида қўлланиши масаласида ҳам ҳар хил фикрлар мавжуд. В.В.Радлов, В.В.Бартолд каби шарқшунос академиклар бу сўзни хинд тилида савдогар маъносиди қўлланивчи сарт лексемаси билан боғлайди. Сарт номи билан аталувчи жой номи ҳам бўлган. Сарт Чингизхон забот этган жойлардан бири сифатида Плано Карпинини томонидан эътироф этилган экан. Профессор Н.Г.Малитскийнинг фикрига қараганда, сарт сўзи қадимги эрон тилида ҳокимият, шохлик - царство маъноларини англатган ҳсатра хсарта>сарта>сарт сўзи билан боғланади, яъни унинг фонетик жиҳатидан ўзгариб, ихчамлашган шаклидир (Решетов В.В.-с.48). Кейинчалик бу сўз сарт ўзбек халқи ва унинг тилига нисбатан ҳам ишлатила бошланган.

Лингвистика ва экстралингвистикага оид тарихий манба ва материалларнинг гувоҳлик беришига қараганда, ўзбек ва тожик тилларининг шаклланиши ва ривожланишида ҳар икки тилнинг ўзаро бир-бирига таъсири муҳим рол ўйнаган. Хусусан, ўзбек тилининг шаклланишида «эронлашиб» назарияси қандай муҳим аҳамият касб этган бўлса, тожик тилининг шаклланишида

«туркклашиб» назарияси ҳам ана шундай муҳим аҳамият касб этган. Бу икки назариянинг муҳимлиги, аҳамияти тожик ва ўзбек тилларининг ривожланишида ҳам асосий омиллардан бири сифатида кўзга ташланади. Ўзбек ва тожик тилларининг шаклланиши ва ривожланиши ўзига хос нолисоний асосларга эга, албатта. Бу нараса, энг аввало, ўзбек ва тожик тилларининг эгаси бўлиш, ўзбек ва тожик халқларининг тарихи, ниҳоятда узок бўлган дўстлиги, кон-қариндошлиги, ҳамкорлиги каби бир қатор ижтимоий омиллар билан боғланади. Бир умумий ҳудудда истиқомат қилувчи ўзбек ва тожик халқларининг ўзаро яқин алоқаси, ҳамкорлиги эрамининг VI асридан бошланган. Бу ҳамжиҳатлик асрлар оша сайқал топди, мустаҳкамланди. Ўзбек ва тожик тиллари муносабатдошлик ҳам, шубҳасиз ана шу даврдан бошланган.

Ўзбек ва тожик халқлари, айниқса, уларнинг тиллари ўртасидаги ўзаро муносабатдошлик жуда кўплаб олимларнинг эътиборини ўзига жалб этган. Е.Д.Поливанов, М.Ставроулли, В.Наливкин, М.Наливкина, А.К.Боровков, И.И.Зарубин, В.В.Бартолд, В.В.Решетов, Б.Ниемухаммадов, В.С.Расторгуева, С.Усмонов, К.Юсупов, Т.Максудов, М.С.Андреев каби олимларнинг илмий фаолиятида ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси марказий ўринда туради.

1.4. Ўзбек ва тожик икки тиллилиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбек ва тожик икки тиллилиги Тожикистонда яшовчи маҳаллий аҳолилар учунгина хос бўлмай, у Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида яшовчи маҳаллий аҳолилар учун ҳам хосдир. Бунинг тарихий илдиэлари узок ўтмишга – XI асрга бориб тақалади. Машхур қомусчи олим Маҳмуд Қошғарий туркий тилларни дастлаб икки гуруҳга ажратади. Уларнинг бирини соф туркий тиллар, бошқасини соф бўлмаган туркий тиллар деб атайди. Соф бўлмаган туркий тилга Шарқий Туркистоннинг Жанубий ҳудудлари, Чув ҳамда Талас воёдийлари аҳолисининг тилини киритади. Бу ҳудудларда сугдийлар қарамоғидаги шаҳарлар аҳолиси яшаган. Улар икки тилда гаплашар эдилар. Соф туркий бўлмаган тил эгалари Болосоғун, Талас (Авлиёта, ҳозирги Жанбул шаҳри) ва Оқшаҳар (Исфижоб, Сайрам) шаҳарлари аҳолиси бўлиб, улар сугд (тожик) ва турк тилларида баробар сўзлаша олганлар.

Ўзбек ва тожик икки тиллилиги (билингвизми) нутқнинг оғзаки ва ёзма каби икки хил шакли орқали амалга ошган. Шу боис ҳам ўзбек ва тожик икки тиллилиги икки тиллиликнинг бошқа кўринишларидан ўз фаоллилиги ва кенг ҳудудлилиги билан алоҳида ажралиб туради. Масалан, ўзбек ва араб, ўзбек ва рус, тожик ва араб, тожик ва рус каби бошқа икки тиллиликлар ўзбек ва тожик икки тиллилиги даражасида фаол эмас, шунингдек, уларнинг амалий ҳудуди ҳам кенг эмас.

Ўзбек ва тожик икки тиллилигининг таъсири натижаси бўлса керак, ўзбек тили луғат таркибининг ўн фоиздан ортиқроғини тожик тилидан ўзлашган луғавий бирликлар ташкил қилади. Тожик тилининг луғат таркибида ҳам ўзбек тилидан ўзлашган луғавий бирликлар миқдори кам эмас. Булардан ташқари, ўзбек тилининг морфем ва сўз ясалиши тизимларида ҳам тожик тил-

нинг самарали таъсирини сезиш кийин эмас. Тожик тилига қарашли грамматик кўрсаткичлар ўзбек тилининг сўз ва шакл ясовчи воситалари сифатида фаол қатнашади. Буларнинг барчаси юқорида тилга олинган *интерференция* ҳодисасининг кўринишларидир.

Ўзбек ва тожик икки тиллилиги (билингвизми) узининг узок тарихига эга. Ўзбекистон ҳудудида яшовчи халқлар, жумладан, ўзбеклар орасида икки тиллилиқ қадимдан мавжуд. Ўз она тилидан ташқари, ўз тили учун қардош бўлмаган араб ва тожик тилларида сўзлаша олиш қобилияти ҳамма халқда ҳам бир хил бўлавермайди.

Икки тил – ўзбек ва тожик тилларида гаплаша олувчи аҳоли VI асрдан бошлаб, Мовароуннаҳрда (Амударё ва Сирдарё оралиғида) истиқомат қила бошлаган. Шунингдек, бундай аҳоли Шош вилояти (қадимги Бинкент – ҳозирги Тошкент атрофлари)да яшаган. Улар ўзбекча-туркий ва тожикча-форсий тилларда бир хил сўзлаша олган. Бундай икки тиллилиқ форс-тожик ва эски ўзбек адабий тил контактларининг амали сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек ва тожик икки тиллилигининг самарали амали натижасида ўзбек ва араб икки тиллилиги барҳам топди. Сомонийлар династияси даврида (IX-X асрлар) форс-тожик мумтоз адабий тили кенг тарқала бошлади. Форс-тожик адабий тили бу даврда (VII-VIII асрлар) фан ва адабиёт соҳасида, шунингдек ҳуқуқ соҳасида ҳукмронлик қилган араб тилини сиқиб чиқара бошлайди. Бундай кураш дастлаб XI асрда форс-тожик тили таъсирида араб тилининг шеърийатдан сиқиб чиқарилишига сабаб бўлади (Бегматов Э., 108-б.). Навоий даврига келиб, ўзбек ва тожик икки тиллилиги кенг тарқала бошлади. Бу даврда ўзбек ва тожик икки тиллилиги халқ тили жабҳаси (аспекти)да ҳам, адабий тил жабҳасида ҳам мустақкам мавқени қўлга киритган эди.

Ўзбек ва тожик икки тилилиги бошқа икки тилиликлардан ўзига хос сифатий ва миқдорий хусусиятлари билан ажралиб туради. Ўзбек ва тожик икки тилилиги ўзаро контактли икки тилиликдир (Проблемы двуязычия и многоязычия, 115-б.) ва бу контактли икки тилилик ҳодисасининг сийрак учровчи ноёб турига киради. Бундай характердаги икки тилиликка сабаб бўлган тиллар алоқаси *проксимал контакт* дейилади. *Проксимал контакт* таъсирида вужудга келган икки тилиликда бир тилга хос лисоний хусусиятлар у билан алоқадаги бошқа тилдан кўпроқ ва сезиларли ўрин олади. Шу жиҳатдан қараганда, ўзбек ва тожик икки тилилиги *проксимал* тил контактининг самараси сифатида фақат бир тилдан бошқа тилга сўз ўзлашиши билан чекланувчи *дистал* характердаги тил контактига хос икки тилиликдан (шартли равишда) фарқ қилади.

Ўзбек ва тожик икки тилилиги Ўзбекистон ва Тожикистон Жумҳуриятлари аҳолиси орасида ҳамон мавжуд. Самарқанд ва Бухоро вилоятларининг маркази бўлган Самарқанд, Бухоро шаҳарларининг, Фарғона водийсининг баъзи ноҳиялари аҳолиси ҳозир ҳам ўзбек ва тожик тилларида бир хил сўзлаша олади. Тожикистоннинг Сугд, Хатлон вилоятларининг, Жумҳуриягга бўйсунувчи баъзи ноҳияларнинг истиқомат қилувчи аҳолиси ҳам тожик ва ўзбек тилларида гаплаша олади.

Илмий манбаларда эътироф этилишга қараганда, тожик (эроний) тилининг ўзбек (туркий) тилга таъсири икки босқични (давр) ўз ичига олади. Бу таъсирнинг биринчи босқичи ўзбек тилининг халқ тили мақомида шаклланишига бўлган даврга тўғри келади. Бу даврда ўзбек (туркий) тили Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ҳудудидаги эроний қабил ва халқ (сугдлар, хоразмийлар, тохарлар, саклар, массагетлар в.х.)ларнинг тилларидан баҳраманд бўлган. Тожик

(эроний) тилининг ўзбек (туркий) тилга таъсири билан боғлиқ иккинчи босқич сомонийлар даврига тўғри келади. Ба даврда ўзбек (туркий) тили тожик халқ ва адабий тилидан, шунингдек унинг шевалари луғавий birlikларидан баракали озикланган.

XV-XVI асрларга келиб, тожик тили Бухоро ва Қўқон хонликларининг расмийлашган давлат тили сифатида шўхрат топган. Бу хонликларнинг хужжат ишлари ана шу тилда расмийлаштирилган (Абдурахимов Д. 22-23 б.).

Ўзбек ва тожик тиллари асосида вужудга келган икки тилилик ёзма адабиёт – бадий асарларда ҳам ўз аксини тошган. Қарши шахрида топишган ва тахминан теурийлар даврида таржима қилинган «Қуръон тафсири»да ҳам бу ҳол кўзга ташланади. Ўзбек ва тожик икки тилилигига доир далиллар, аynиқса, бадий адабиётда янада ёрқинроқ намоён бўлади. Бу жараёни бадий адабиётнинг ёзма ва оғзаки шаклларида ҳам бир хил меъёрга учратиш мумкин. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари мумтоз адибларимизнинг ижодида ўзбек ва тожик икки тилилигининг ёрқин намуналари берилган. Бу жараён анъанавий тус олиб, кейинчалик Гулханий, Махмур, Муқимий, Садриддин Айний, Боқи Раҳимзода, Мирзо Турсунзода, Ғафур Ғулом, Ўлмас Жамол каби ўзбек ва тожик шоирларининг ижодини безаган.

Хуллас, ўзбек ва тожик икки тилилиги ўзбек ва тожик адабий алоқаларининг муҳим шакли сифатида юксак қимматга эга.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЎЗБЕК ВА ТОЖИК ЛИСОНИЙ АЛОҚАЛАРИНИНГ ТИЛ САТҲЛАРИГА КЎРА АМАЛИ

2.1. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг фонетик- фонологик сатҳга хос амали

Ўзбек тили ҳам, тожик тили ҳам товуш тилига мансуб лисоний «олам»дир. Товуш тили тушунчаси одатда табиий тилга, яъни инсон тилига нисбатан ишлатилади. Ҳар қандай тилнинг (табиий, инсон тилининг) таркиби товушлардан иборат бўлади. Шу боис нутқ товушлари мажмуаси муайян тилнинг ифода жабҳасини ташкил қилади, унинг вокей курилиш материали вазифасини бажаради. Тилдаги энг кичик маъноли қисм – морфемадан тортиб, унинг матнгача бўлган бирликлари товушлардан, уларнинг лисоний бирикувларидан ташкил топади. Тилнинг ифода курилишини ташкил этувчи бундай товушлар инсон организмидан бирининг амалий фаолияти туфайли вужудга келади. Бу орган тил деб юритилади. У нутқ аппаратынинг энг фаол аъзоси (органи) ҳисобланади. Нутқ аппаратида тилнинг фаолиятига кўмаклашувчи бошқа аъзолар ҳам бор, албатта. Товуш ва уларнинг тизими нутқ органларининг физиологик амали натижасида ҳосил бўлади. Товушнинг ҳосил бўлиш жараёни табиий ҳодисаларга дахлдор бўлганлиги учун ҳам, инсон тилига нисбатан табиий лисон, табиий тил, атамаси ишлатилади.

Тилнинг ифода жабҳасини ташкил этувчи, уни шакллантирувчи товушлар физиологик жиҳатидан ташқари, физик ва рухий-психик жиҳатларга ҳам эга. Шу боис товушлар физика ва рухшунослик фанлари томонидан ҳам ўрганилади. Тилшунослик фани товуш

на ундан йирик бошқа лисоний бирликларни ҳосил қилиш томонлари билан ҳам шуғулланади.

Товушларнинг ўзига хос муҳим томонларидан бири, уларнинг инсон хотирасида сақланиши хусусиятидир. Уларнинг рухий-психик ҳодиса сифатида қаралишида ана шу хусусият назарда тутилади. Товушларнинг хотирада сақланувчи излари, символлари фонема (фонемалар) деб аталади. Фонемалар тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини белгилувчи лисоний бирликлар ҳисобланади, шу боис улар зиммасига ижтимоийлик вазифаси юкланади. Фонемалар орқали сўз ва морфемаларнинг маъноси фарқланади.

Нутқ товушлари, фонемалар ёзувда ҳам ўз аксини топади. Уларнинг ёзувдаги шакли харф дейилади, харфларни муайян тизимга хос мажмуасига нисбатан алифбо (алфавит) атамаси ишлатилади. Алифбода вокей курилишлари билан иштирок этувчи харфий шаклларнинг умумлашган типлари, белгилари (символлари) берилади. Харфларнинг алифбода акс этган ўзига хос шакллари *графема* атамаси билан номланади. Харф ва графемалар тизими тилшуносликнинг *графика* деб аталувчи бўлимида ўрганилади. Графика тилшуносликнинг *фонетика* (фонология) бўлими билан алоқадордир. Фонетика (фонология) ҳам товуш ва уларнинг тизимини ўрганади, графика эса товушларнинг ёзувдаги шакллари ўрганади.

Хуллас, фонетиканинг ҳам, графиканинг ҳам ўрганиш объектида товуш ва уларнинг тизими муҳим ўрин эгаллайди.

Харфий бирликлар товушларга нисбатан иккиламчи ва шартли ҳодисалардир. Харфий бирликларнинг иккиламчилик хусусияти шундаки, улар товушлардан кейин сунъий йўсинда пайдо бўлган. Уларнинг шартли ҳодисалар эканлиги шундаки, муайян бир товуш хар хил шаклларда харфий тусга кириши

мумкин. Масалан, [с] товуши (фонемаси) бир тилнинг график тизимида с шаклида, бошқа тилларнинг график тизимида s, ʃ шаклларида қўлланади. С фонемасининг товуш сифатидаги қиймати эса, айрим индивидуал хусусиятларини ҳисобга олмаганда, барча тилларда бир хил намоён бўлади.

Юқорида *товуш*, *фонема* атамалари билан номланувчи тушунчалар ҳақида ҳам қисқача фикр юритилди. Бу атамалар илмий-лисоний тушунчаларни билдиради. Шунинг учун улар (*товуш*, *фонема*) ўзаро фарқ қилади. Товушлар воқеий тарзда айтилади ва эшитилади. Уларнинг тизими фонетикада ўрганилади. Фонемалар воқеий тарзда айтилмайди. Фонемалар билан боғлиқ барча лисоний хусусиятлар ҳамда уларнинг яхлит тизими фонологияда ўрганилади. Фонетика ўрганадиган лисоний бирликлар (товушлар) нутққа тегишли бўлади. Фонология ўрганадиган лисоний бирликлар – фонемалар тилга қарашли бўлади: тил ва нутқ фарқланади. Бундай фарқли хусусиятлар, шубҳасиз, харф ва графема тушунчалари муносабатида ҳам кўзга ташланади.

Бу айтилганларнинг барчаси фонетика ва фонология ҳақида қисқача маълумот бўлиб, ўзбек ва тожик тилларига баравар, бир хил тааллуқли хусусиятлардир.

Энди ўзбек ва тожик тиллари фонетикаси, шунингдек, графикаси билан алоқадор воқеий масалалар хусусида фикр юритамиз. Шуниси муҳимки, яқин вақтларга қадар ўзбек ёзуви ҳам, тожик ёзуви ҳам рус алифбоси (алфавити) асосида шаклланган эди. Эндиликда ўзбек ёзуви латин графикаси асосидаги алифбога мослаштирилди. Лекин латин графикаси асосида шакллантирилган ўзбек ёзуви фақат Ўзбекистон Жумҳурияти ҳудудида амал қилади. Унга қўшни бўлган Жумҳуриятларда, жумладан, Тожикистонда, ҳозир ҳам рус графикаси асосида вужудга келган ўзбек

ёзувдан фойдаланилади. Рус ёзуви асосида шаклланган ўзбек ва тожик алифбосида «бир товушга бир харф» ёки аксинча «бир харфга бир товуш» мутаносиблиги йўқ. Хар икки тилнинг ҳам алифбосида е, ё, ю, я графемалари (харфлари) мавжуд. Бу графемалар (харфлар) кўп вазифали. Уларнинг асосий вазифаси [и] ундошига тиркалган [э], [о], [у], [а] фонема (товуш)ларидан иборат бирикмани ифодалайди: бир харфий белги воситасида ундош ва унлидан иборат икки товуш ифодаланади. Е, ё, ю, я харфларининг яна бошқа вазифаси – сўз таркибида ўзидан олдин келган ундошларнинг юмшоқлигини англатишдир.

Алифбо масаласида ўзбек ва тожик ёзувидаги фарқ шундаки, ўзбек тилидаги икки ундош фонема *жйда*, *жула*, *жун* сўзларидаги *жс*; *журнал*, *жирафа*, *аждар* сўзлари таркибидаги *жс* бир харф – грефема орқали берилади. Тожик тилида ҳам *журнал*, *жирафа*, *аждар* сўзлари ўзбек тилидагидек *жс* фонемаси (харфи) орқали ифодаланади. *Жаҳон/чаҳон*, *жавоб/чавоб* каби ўринларда эса, бу фонема шакл жиҳатидан ўзбек тилидаги муқобилидан фарқ қилади: *ч* графемаси билан ёзилади.

Ўзбек ва тожик тилларининг фонологик (фонемалар) тизимида ҳам айрим фарқлар кўзга ташланади. Бу икки тилнинг унли фонемалари тизимида ҳам фарқ мавжуд. Ўзбек тилининг унли фонемалар тизими олти фонологик бирликдан ташкил тошган: [и], [у], [э], [а], [о], [э]. Тожик тилининг унли фонемалар тизими ҳам олти фонологик бирликдан иборат: [а], [э], [и/ӣ], [о], [у], [ү]. Тожик тилидаги и фонемаси икки кўриниш (вариант)да қўлланиши билан фарқ қилади - и // ӣ, яъни одатдаги и ва чўзиқ ӣ.

Хар икки тилда ҳам унли фонемалар лабларнинг иштироки, оғизнинг очилиш даражаси ва тилнинг олд ва орқа қисми каби уч хусусият асосида тасниф қилинади.

Ундош фонемалар тизими масаласида ўзбек ва тожик тилларида сезиларли фарқ йўқ. Ҳар икки тилда ундошларнинг артикулятсион базиси бир хил, яъни фарқсиз.

Энди ўзбек ва тожик тиллари фонетик-фонологик тизимига хос ўзаро таъсир масаласидаги айрим ҳолатлар ҳақида сўз юритамиз. Ашъвий далиллар ҳақида маълум бўладики, тожик тилида ўзбек фонетик-фонологик тизимига хос баъзи хусусиятлар кўзга ташланади. Ўз навбатида тожик тилининг шу тизимга алоқадор айрим хусусиятлари ўзбек тили фонетик-фонологик тизимидан муносиб ўрин олган. Тожик тилининг ундош фонемалар тизимида [к] фонемаси бўлмаган. Бу фонема **қабурға, қабчук, ковок, қайрок, қаймоқ, қайчи, қизикчи** в.х. сўзларнинг тожик тилига ўзлашиши ва унинг луғат таркибига сингишиши натижасида тожик тилининг ундошлар тизимида [к] ундоши пайдо бўлган.

Бундай таъсир ва унинг натижаси урғу масаласида ҳам кўзга ташланади. Олдин ҳам айтилганидек, тожик тили Ҳинд-Оврупо тиллари оиласига мансубдир. Шу жиҳатдан у рус тили билан генетик яқинликка эга. Ҳинд-Оврупо оиласига мансуб тилларда сўз урғуси эркин бўлади; сўзнинг олдами, ўртасими, охирими – ис-талган ўриндаги бўғинига тушаверади. Ана шу тиллар оиласига мансуб бўлганлиги учун, тожик тилида ҳам урғу сўзнинг исталган бўғинига тушиши, яъни эркин бўлиши лозим эди. Лекин тожик тилида урғу, ўзбек тилида бўлганидек, сўзнинг охириги бўғинига тушади. Бу ҳам, шубҳасиз, ўзбек тилининг тожик тилига бўлган таъсиридир. Ана шу таъсир натижасида ўзбек ва тожик тилларнинг фонетик-просодик тизимида кўзга ташланувчи фарқ барҳам топди.

Бундан ташқари, фонетик сатҳнинг дискрет бирликлари амалида ҳам ўзбек тилининг тожик тилига

ўтказган ижобий таъсирини кўриш мумкин. Тожик адабий тилининг ундошлар тизимидан сирғалувчи [ж] товуши кейинчалик ўзбек тилидаги поргловчи [ж] товушига хос просодик хусусиятларни касб этган, поргловчи [ж] товушига мойиллашган. Сирғалувчи [ж]нинг поргловчи [ж]га мойиллашуви, айниқса, Шимолий Тожикистон тожиклари нутқида аниқ сезилади.

Тожик тилининг ўзбек тили фонетик-просодик тизимига таъсири ҳақида шу нарсани қайд этиш лозимки, ўзбек тилининг фонетик ва просодик тизимларида тожик адабий тилининг шундай тизимларига хос хусусиятлар вужудга келганки, бу аввало ўзбек адабий тилининг луғавий тизими ва грамматик қурилишида содир бўлган ўзгаришлар билан боғланади. Ўзбек тили фонетик-фонологик тизимига хос сезиларли ва ижобий ўзгариш мантиқан ўзбек тилининг вокализм тизимидаги эволютсион жараёнлар натижасидир. Ўзбек адабий тили унлилар тизимида аввал (қадимда) унлилар микдори саккиз-тўққизтадан кам бўлмаган, улар сингармонизмга мойил бўлган. Тожик тилининг таъсирида ўзбек адабий тилининг унли фонемалари қисқариб, олтига бўлиб қолган. Сингармонизм тугал барҳам тошган. Ўзбек тили унли фонемалари микдорининг қисқариши тил олди ва тил орқа унлиларининг аста-секинлик билан бир-бирига яқинлашуви ва айти бир ўринни эгаллаши билан белгиланади. Ўзбек тили фонетик-просодик тизимидаги бундай ижобий ўзгаришлар тожик тилининг, аниқроғи, тожик ва ўзбек тиллари кон-тактига дахлдор конвергенция жараёнининг амалий таъсири натижасида юз берган.

Ана шунча ҳақиқат
таъкидлан лозимки, Ўзбек тили таърихисидан
ор ўзгариш ҳақида а! – о ўзгариши
мантиқда ҳақиқатан эҳсос қилинган
ҳасби афғон тили
Тожикистон тили

2.2. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг луғавий сатҳга хос амали

Олдинги бўлимда айтилганидек, ўзбек ва тожик халқлари, уларнинг аجدодлари бир умумий худудда қадим-қадимдан бирга яшаган. Уларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маънавий оламларида ҳамма вақт муштараклик бўлган. Ҳар икки халқнинг турмуш тарзи билан боғлиқ бу хусусиятлар, уларнинг тилларида ҳам ўз аксини топган. Зеро тил, айниқса, унинг луғат таркиби “хаёт ойнаси” деб бежиз айтилмаган. Дарҳақиқат, ўзбек ва тожик халқларининг узок ўтмишдан буён давом этиб келаётган ибратли ҳамкорлиги, уларнинг тиллари луғавий таркибида ҳам ўчмас из бўлиб сақланиб қолаётир.

Маълумки, лексика ва луғат таркиби дублет характердаги атамалардир. Улар бир умумий тушунчани – тилдаги барча сўзлар мажмуасини англатади. Ҳар бир тилнинг бойлиги ана шу мажмуани ташкил этган миқдори билан ўлчанади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида, кейинги яқин йилларда беш жилда нашр этилган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да саксон минг атрафдаги луғавий бирликлар ўрин олган. Ҳозирги тожик адабий тили луғат таркибининг бирликлари ҳам, шубҳасиз, бундан кам эмас. Ўзбек ва тожик тилларининг луғат таркибида, уларнинг (шу халқларнинг) ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий, маиший ва маънавий олами инъикосини топган.

Илмий манбаларда ҳар бир тилнинг лексикаси (луғат таркиби) икки қатта гуруҳга ажратилади. Бу гуруҳлар қатлам деб ҳам аталади. Луғат таркиби (лексика)нинг бундай гуруҳларидан бири *ўз қатлам*, бошқаси *ўзлашган қатлам* атамалари билан номланади. Бундай бўлиниш ўзбек ва тожик тилларининг ҳам луғат таркибига хосдир.

Ҳар қандай тилнинг ривожланиши ўзга қатламга хос луғавий бирликлари ва уларнинг ўзига хос томонлари билан боғланади. Чунки ўзга қатлам тил таракқиётининг ташқи омили сифатида юқори баҳоланади ва муносиб қадрланади. Тил лексикасининг ўзга қатлами орқали шу тилнинг бошқа тиллар билан алоқаси тасаввур этилади. Тиллар ўзаро алоқада бўлмаса, аралашмаса, унинг луғат таркибида бундай қатлам шаклланмайди. Қўшни ёхуд қўшни бўлмаган тиллар билан алоқада бўлмаган тил “ҳеч кими бўлмаган, бирорта билан дўстлашмаган шахс”га ўхшаб қолади. Тил қанча кўп бошқа тиллар билан алоқада бўлса, унинг ривожланиш кўлами ҳам шунча кенг бўлади.

Ўзбек тили араб, рус, грек, хинд, хитой ва бошқа бир қатор тиллар билан, айниқса, тожик тили билан яқиндан алоқада бўлган. Бу алоқанинг тарихи ниҳоятда узок. Юқорида айтилганидек, бу алоқа замирида икки буюк халқнинг алоқаси туради. Дарҳақиқат, ўзбек ва тожик тиллари лексикасидаги аралашув, бу икки халқнинг ибратли алоқасининг лисоний жабҳага хос аксидир, инъикосидир. Ўзбек ва тожик тиллари лексикасидаги аралашувнинг ижобий томонлари тожик тилшунослигининг йирик намояндаларидан бири, академик Б.Ниёзмухаммадов томонидан ҳам эътироф этилган. У шундай ёзади: «Ўзбек тилининг луғат таркибида кўплаб миқдорда форс-тожик сўзлари бўлганидек, тожик тили лексикасида ҳам келиб чиқиши туркий ва ўзбекча бўлган сўзларни кўплаб учратиш мумкин» (Ниёзмухаммадов Б.Н. с.325).

Тарихий-илмий манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, тожик тили лексикасида туркий (ўзбекча) сўзлар XI асргача пайдо бўла бошлаган. XI-XII асрлардаёқ, тожик тилида **хон**, **хоқон**, **тамға**, **илик**, **алхон** сингари туркий (ўзбекча) сўзлар ишлатилган.

Рашиддин Фазлуллонинг «Чомеъ-ут-таворих» асарида **око, ярок, кадок, кудо, анда, яргу, коровул, ега, есомиши** сингари туркий сўзлар учрайди. Туркий (ўзбекча) сўзларнинг тожик бадий адабиётида ишлатилиши кейинги асрларда яна фаоллашган. Р.Каримхўжаевнинг гувоҳлик беришига қараганда, Мухаммад Ғиёсиддин Ромпурийнинг «Ғиёс-ул-лугот» (XIX аср) асарида келиб чиқиши туркий (ўзбекча) бўлган 195 та сўз кўлланган.

А.Донишнинг «Наводир-ул-вақоеъ» асарида ҳам анчагина сўзлар ишлатилган. Уларни тематик (мавзуй) жиҳатидан қуйидагича гуруҳлаш мумкин: 1) маъмурий тушунчаларни билдирувчи сўз ва атамалар: **тилчи, коровул, ясовул, бек, мингбоши, тўксабо** ва б.; 2) харбий соҳага оид сўз ва атамалар: **сочма, юриш, ўрду, кўндоқ** ва б.; 3) солиқ (молия) соҳасига оид сўзлар: **олуг, соқ** ва б.; 4) жой маъноларини билдирувчи сўзлар: **қишлоқ, қўрғон** ва б.; 5) уй, хўжалик, нарсабуюм соҳасига оид сўзлар: **ўтун, қошук, чорук** ва б.; 6) таом номини билдирувчи сўзлар: **қаймоқ, кази, қимиз** ва б.

Ўзбекча сўзлар С.Айний, А.Лохутий, М.Турсунзода, М.Миршакар, А.Дехотий, Р.Жалил, Ж.Икромий, М.Раҳимий, С.Улуғзода, Ф.Ниезий ва бошқа бир қатор тожик адабларининг асарларида ҳам кўп учрайди.

Профессор Н.А.Шаропов тадқиқотларида ҳам тожик тили лексикасининг бойишида ўзбек тилининг самарали таъсири эътироф этилади. Унинг «Ҳозирги тожик адабий тили лексикасининг тараққиёт йўллари» (Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. -Душанбе: Дониш, 1988) монографиясида тожик тили лугат таркибига ўрнашиб сингшган ўзбекча сўзлар ҳақида қимматли фикрлар айтилади. Олим тожик тили лексикасидаги ўзбекча сўзларни дастлаб «тожик тилида маънодош (синонимик) муқобилига эга бўлган ўзбекча сўзлар» ва «тожик тилида маънодош (синонимик) муқобилига эга бўлмаган ўзбекча сўзлар» каби икки гуруҳга бўлади. Биринчи

гуруҳга **қишлоқ/деха, чўл/биёбон, ўймоқ/ангуштпона, кўшун /лашкар, ўрдак /мурғоб** каби лугавий бирликларни киритади. Йўрма, милтик, авул, қимиз ва ш.к. сўзлар эса иккинчи гуруҳда ўрганилади.

Сўнгра тожик тили лексикасидаги ўзбекча сўзларнинг лисоний – лексик гуруҳлари берилади. Бундай гуруҳлар сифатида тарихий сўзлар: **қушбеги, қорвонбоши, тўксабо, юзбоши, оқсақол, тўпчибоши, қилич, қалқон; чақирим, ботман, кадок; кўмоч, ёрма; ёргич, ёргучок, ёглоғу; бўз/чакман, телпак, чакма** ва б.; антропонимлар **Тошбой, Тўхта, Қулбек, Бўри, Улугбек, Ўғулбой, Юлдош, Темур, Эргаш, Бердибой** ва б.; топонимлар: **Қайроққум, Қаратог, Қўрғонтеппа, Қонсой, Қипчоқ, Лақайбеги, Узун** ва б.; гидронимлар: **Оқсунон, Яшилкўл, Қизил Сув** ва кабиларга ажратилади.

Ўзбек лугавий ўзлашмалари тожик тилининг шеваларида ҳам кўп учрайди ва улар шу шеваларнинг лугат таркибидан муносиб ўрин ^{таъкидланади} ~~ингол~~ эгади. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, шевашунос олим, профессор Шамсулло Исмоилов қайд этганидек, баъзи ўзбекча лугавий бирликлар тожик тили шевалари қамровида фаол қатнашиб, улар тожик адабий тилида ҳам ўз мавқеини пайдо қилмоқда, яъни янги маъно касб этиш хусусиятларига эга бўлмоқда. Масалан: **оқсақол/оқсақол** сўзи **катта ёшли, хурматли киши, қишлоқнинг катта ёшли кишиси; бошлиқ, маҳалла бошлиғи** маъноларидан ташқари **совчи** маъносида ҳам кенг қўлланилмоқда.

Шунингдек, фикримизни тожик тилининг исфара шевасида учровчи ўзбекча лугавий бирликлар ҳам тасдиқлайди.

Исфара шевасида учровчи ўзбек лугавий бирликлари филология фанлари номзоди Т.Максудов томонидан қуйидагича гуруҳларга ажратилади: 1) тожик адабий тилига ўзлашган ўзбек лугавий

маънаф ифода қилди.

Арабча

ЎЗБЕК ВА ТОЖИК ЛИСОНИЙ АЛОҚАЛАРИ

бирликлари: қавурга, қилтиқ, йўрма, ўланг, юргак, қарабой, ўлат, ўтов, юруш, юрт, қима, қаллоқ, яроқ, ямоқ, ясавул, қаймоқ, қалмоқ, биқин, қатиқ, язна, қашов, ялав, чет, юндук, юнучка, қайчи, қапқон, қарағоч, қарагай, қимиз, қароқчи, қотурма, қошук, қайроқ, қашшоқ, яйлов, ўгай, ўлпон, ўлжа, ялмоғуз, юрма, қашқалдоқ, қочоқ, яракон; 2) Сугд вилояти тожик шеваларида учровчи ўзбек луғавий ўзлашмалари: ақсақол, эс, йувош, оғайни, қайно, ўткур, бузук ва б.; 3) Ҷафат Исфара, шевасида учровчи ўзбек луғавий ўзлашмалари: ишей «зиёли», тилгак, чун, хакеиз, бешак, қаросовук, чумза ва б.

Ўзбек тилининг ривожланишида, унинг луғат таркибининг бойишида тожик (форс) тилидан ўзлашган луғавий бирликларнинг аҳамияти ниҳояткаттадир. Улар ўзбек тили лексикасининг ўзлашган қатламидан муносиб ўрин олган. Ўзбек тили луғат таркибининг ўзлашган қатламини уларсиз тасаввур этиш қийин. Бу ҳол ўзбек тили лексикасини унга қардош бўлган бошқа туркий тиллар лексикасидан фарқлаш учун хизмаг қилади. Негаки тожик-форс луғавий ўзлашмалари бошқа туркий тиллар лексикасида, ўзбек тилиникида бўлгани каби қатта салмоққа эга эмас. Масалан, ўзбек тилида **чорва** ва ундан ясалган **чорвачи** сўзларининг маъноси қозоқ тилида **мол** ва **молчи**; **пахта**, **пахтазор** сўзларининг маъноси озарбойжон тилида **памук**, **памукчи**; татар тилида **мамык**, **мамыкчи** сўзлари орқали ифодаланadi. Ўзбек тилидаги тожикча-форсча **бахор**, **барг**, **қаҳрамон** сўзлари ўрнида татар тилида **яз / ёз**, **яйрак**, **герой** сингари луғавий бирликлар ишлатилади. Бу каби далиллар орқали тожик тилининг ўзбек тили ва унинг луғат таркибига самарали таъсирини сезиш қийин эмас.

Тожик-форс тилига мансуб луғавий бирликларнинг ўзбек тилига ўзлашиши ҳам ёзма бадий адабиёт, ҳам оғзаки нутқ воситасида амалга ошган. Тожик-форс

сўзларининг ўзбек тилига нутқнинг оғзаки шакли орқали ўзлашишида, тожик тили амалда бўлган худудга яқин ўзбек шевалари муҳим рол ўйнаган. Айни шу фикр таниқли ўзбек шевашунос олим, академик Ш. Шоабдураҳмонов томонидан ҳам эътироф этилган.

Ўзбек тили луғат таркибидан мустаҳкам ўрин олган тожикча-форсча сўзларнинг луғавий-мазмуний кўлами ниҳоятда кенг. Бу ҳолат уларнинг ўзбек тилидаги тематик гуруҳланишида ҳам яққол сезилади. Ўзбек тили лексикасидаги тожикча-форсча сўзларни тематик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Бинокорлик ва маиший турмушга оид сўз ва атамалар: пойдевор, девор, пахса, дарвоза; ганж, шип, оҳак, миҳ, тахта, шина, нарвон, зина, палос, панжара; дас-турхон, парда, хокандоз, боркаш, обдаста, хум, чирок, гугурт, поёндоз, галвир, капкир, нондон ва б.; *нона, лавдон, нон*.

2. Диний-мифологик тушунчаларни билдирувчи сўз ва атамалар: биҳишт, пайгамбар, худо, парвардигор, рўза, салла, пар, пари, покдоман, покиза, бомдод, пешин, шом, хуфта, намоз, жойнамоз ва б.; *фаршита, парвардигор*.

3. Ҳайвонот ва паррандалар оламига оид сўзлар: шер, жонивор, фил, нор, булбул, капгар, зогча, бедона, паш-ша, парвона ва б.; *парвардигор*.

4. Ўсимлик ва унинг қисмларини билдирувчи сўзлар: дарахт, чинор, тилос, анжир, пахта, мош, нўхат, ток, по-лиз, пиёз, сабзи, шалғам, шולי, шона, дон, шох, бодом, мева, шафтолу, олхўри, гул, барг, тарвуз, турп, каду, мурч, қаноп, зигир, наргис ва б.; *сабзар, дунго*.

5. Йил, фасл, ой, ҳафта ва уларнинг қисмларини билдирувчи сўзлар: Наврўз, чилла, саратон, баҳор, ҳафта, як-шанба, душанба, сешанба, чоршанба, панжшанба ва б.; *йил, фасл, ой, ҳафта*.

6. Мушиқа ва санъат соҳасига оид сўзлар: соз, гижжак, карнай, най, рубоб, тор, дутор, созанда, тарона, оҳанг, нагма, бастакор, шашмақом, дугоҳ, сегоҳ ва б.; *мушиқа, санъат*.

7. Гавда ва унинг аъзоларини атовчи сўзлар: тана, гардан, жигар, дил, лаб, пешона, ком ва б.; *гавда, аъзолар*.

8. Газлама ва кийим номлари: адрас, лас, мовут, шойи, бекасам, дока, сарпо, яктак, пайтова, чок, дакана ва б.;

9. Қариндошлик маъносини билдирувчи сўзлар: падар, набира, фарзанд, амаки ва б.; *афас*

10. Маъхум ҳодиса ва тушунчаларни билдирувчи сўзлар: обрў, баҳо, гуноҳ, гумон, ҳунар, пушаймон, меҳр, кирдикор, андиша, армон, орзу, мурдор, гумроҳ, шодон, сипоҳ, рўзгор, давлатманд, ҳуноб, хирад, хор, андаза, таб, бенаво, афгон, анжом ва б.;

11. Савдо-сотиқ соҳасига оид сўз ва атамалар: савдо, раста, сармоя, пул, моя, даромад, беҳисоб, харид, харидор ва б.;

12. Ширшилик, маза-таъм ва таом номлари: шира, талх, шўр, навот, қанд, *ўрик*, нон, ширгурунч ва б.;

13. Шахс маъноларини англатувчи сўзлар: дўст, душман, биродар, ошна, ёр, соҳибкор, ғаллакор, саркарда, мардикор ва б.;

14. Қимматбаҳо тош ва безак номларини билдирувчи сўзлар: ғавҳар, гуҳар, феруза, ёқут, тилла, зар ва б.

15. Нарса, ўрин-жой номлари: парда, рўзнома, *ноҳия*, гунбаз, гузар, таҳоратхона, чоҳ, хамвор ва б.

Тожик-форс тилидан ўзлашган сўзларнинг кўпи от туркумига мансуб лугавий бирликлардир. Миқдори нисбатан кам бўлса-да, улар орасида сифат: пок, покиза, хунук, вазмин, шод, хуррам, хурсанд, якка, майда, сўст, сохта, арзон, соф, мард, номард, нодон, пухта, пуч, хомуш, хира, дағал ва б.; олмош: хар, ҳамма, ҳеч; равиш: кам, ҳамон, аста, хануз, тез туркумларига мансуб сўзлар ҳам бор. Балки, зеро, чунончи, агар, гарчи, магар, ёҳуд, на, токи сингари ёрдамчи сўзлар ҳам ўзбек тилига тожик-форс тилидан ўзлашган.

Тожик тилидан ўзлашган айрим лугавий бирликлар ўзбек тилида ниҳоятда фаоллашган. Бу ҳол ўзбек тилидаги баъзи сўзлар истеъмолининг чекланишига сабаб бўлган. Масалан, тожик тилидан

ўзлашган гишт, беҳи, дазмол сўзлари истеъмолининг фаоллашуви туфайли, уларнинг ўзбек тилидаги *кирич*, айва, утюг сингари умумтуркий муқобилларининг истеъмоли барҳам тошган. Барг, дарахт, гул, мева, дарвоза, захар, пул, гўшт, пешона, меҳмон, душман каби тожик-форс ўзлашмаларининг ўзбек тилидаги амаки, туфайли яна бошқа лисоний ҳолат вужудга келган. Ана шу лугавий ўзлашмаларнинг ўзбек тилидаги *япроқ*, *оғоч*, *чечак*, *емиш*, *қопқа*, *оғу*, *акча*, *эт*, *манглай*, *кўнок*, *ёв* сингари муқобиллари бошқа услубий қиймаг касб этган. Уларнинг кўлланиши бадий услубга мойиллашиб, истеъмол доираси чекланган. Мисолларга эътибор беринг:

Оғочларда садаф япроқлар,
Кўнгилларга ништа такади.

(Уйғун).

Баҳор кулиб, чечаклар сочмиш,
Қиз қалби гул экан, япроқлар сочмиш.

(Уйғун).

Тожик-форс лугавий ўзлашмаларнинг айримлари ўзбек тили *ихтиёрига* ўтган, тожик тилида бўлмаган бошқа маънолар касб эган, айримларининг эса маъно кўламида қисқариш содир бўлган. Масалан, *хунук* сўзи тожик тилида *совуқ*, *салқин*, *ёқимсиз* маъноларида ишлатилган. У ўзбек тилида *чиройи йўқ*, *кўримсиз*, *нохуш* маъноларда кўлланади. Думбул сўзининг маъно кўламида ҳам бу хусусиятни кўриш мумкин. Бу сўз тожик тилида *пишган*, *тайёр*, *тоза*, *пиширилган тухум*, *мева*нинг *яхши пишигани* маъноларини англатган. Думбул сўзи ўзбек тилида *яхши пишмаган дон*, *етилиб пишмаган мева*, *ақли кам одам* маъноларида кўлланади. Мисоллар. *Ҳали думбул шафтолиларнинг шохлари ерда.* (Ойбек.) Юсуфбек *хожи чала думбул* табиатли хотиннинг феълини яхши билгани учун, келин ва қудаларнинг келишларидан хабар беришини лозим топди. (А.Қодирий.)

Тожик тилида бир неча маъноларда ишлатилувчи айрим сўзлар ўзбек тилига ўша маънолардан бирини сақлаган ҳолда ўзлашган. **Партов, магиз, дармон, пасткаш** сингари тожик луғавий ўзлашмалари ана шундай характерга эга.

Ўзбек ва тожик тилларининг икки томонлама ўзаро алоқаси шу тилларнинг луғавий сатҳи билан чекланиб қолмайди. Бу таъсирдошлик ўзбек ва тожик тилларининг фразеологик тизимида ҳам кўзга ташланади. Ўзбек фразеологик тизимида тожик тилидан ўзлашган сўзлар иштирок этмаган иборалар жуда кам. Биргина жон сўзи иштирок этган ўзбекча фразеологик иборалар микдори **етмишга** яқин: жон аччиғида, жон бермаслик, жон демоқ, жони ачиди, жонидан тўймоқ, жон фидо қилмоқ, жон талашмоқ, жонини жабборга бермоқ ва ш.к. Ўзбек луғавий бирликлари иштирокида ҳосил бўлган фразеологик иборалар тожик тилида ҳам мавжуд.

Шуниси муҳимки, ўзбек ва тожик тиллари фразеологик тизимидаги кўплаб ибора (фразема)лар бири бошқасининг таржимасига ёхуд калкасига ўхшайди: **кўзингга қараб юр // ба чашми худ нигоҳ карда роҳ гард; бирор кишидан кўнгли қолмоқ // аз касе ранчидан; димоғи куймоқ // димоғаш сўхтан; ғам емоқ // ғам хўрдан; афсус емоқ // афсус хўрдан; жон бериб жон олмоқ // чон дода чон гирифтан; бурни осмонда // фўкаш дар осмон; ёқасидан ушламоқ // аз гиребонаш доштан; шарти кетиб, парти қолмоқ // шарташ рафта, парташ мондағи; оёғи осмонда // пой дар хаво; тўрт киши кўргудек // чор кас меидағи; ёмон кўз // чашми бад; оёғини кўлга олиб чопмоқ // пояшро ба даст гирифта давидан; томоғини ёғламоқ // гулўяшро раванг кардан; тақдирга тан бермоқ // ба тақдир тан додан; оғзи катта // даҳон калон; икки қўли бурунда // ду даст дар бини; бир ёстиққа бош қўймоқ // ба як болишт сар мондан; қайси шамол учирди // кадом**

шамол парронд ва б. Бундай хусусият ўзбек ва тожик мақоллари ва афоризмлари тизимида ҳам учрайди. Масалан: **пашадан фил ясамоқ // аз паша фил сохтан; одамгарчиликдан чиқмоқ // аз одамгарӣ баромадан; ўз дўстим деб сир айтма, дўстининг ҳам дўсти бор // сирратро ба ошноят нағу, ошноят ошно дорад; ахмоқ дўстдан ақлли душман яхши // аз дўсти нодон душмани доно беҳ; бош қашинга ҳам вақт йўқ // ба сар хоридан ҳам вақт нест; ҳеч нарсадан ҳар нарса // аз ҳеч чиз ҳар чиз; тўйдан кейин нағора // баъд аз тўй нағора; болага иш буюру орқасидан чоп // бачаро қор фармову аз пасаш/ақибаш дав; фарзанд азиз, одоби ундан ҳам азиз // фарзанд азиз, одобаш аз вай азизтар; илоннинг боласи илондир // бачаи мор мор аст; ҳалво дейиш билан оғиз ширин бўлмас // аз ҳалво гуфтан даҳон ширин намешавад ва х.**

Таржима ёхуд калкага ўхшаш фразеологик иборалар, мақол ва афоризмлар ўзбек ва тожик тилларида жуда кўп ва уларга хоҳлаганча мисоллар келтириш мумкин.

Хуллас, ўзбек ва тожик тилларининг луғавий ва фразеологик сатҳларга хос алоқаси туфайли ҳар икки тил мутаносиб йўсинда ривожланган, уларнинг лугат таркиби ва фраземалар тизими кенгайган.

2.3. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг морфем сатҳига хос амали

Ўзбек тили

Морфемика – тилшуносликнинг фонетика ва фонология, лексикология ва фразеология, морфология ва синтаксис каби мустақил соҳаларидан бири. Бу соҳа тилнинг морфемика сатҳини, унинг birlikларини ўрганади. Морфемиканинг асосий бирлиги морфемадир. Морфема тилнинг энг кичик маъноли бирлиги сифатида сўз таркибида мавжуд бўлади. Ҳар қандай *луғавий birlik* (сўз) товушлардан таркиб топганидек, улар морфемалардан ҳам таркиб топади. Сўз таркибининг товуш қобиғи – товушлардан иборат бўлиши фонетика (фонология)да ўрганилса, уларнинг морфемалардан ташкил топиши морфемикада ўрганилади. Сўз таркибидаги *фонетик birlik* (товуш)лар ва *морфем birlik* (морфема)лар лисоний жиҳатдан фарқ қилади: сўз таркибининг фонетик birlikлари маъносиз, маънога эга бўлмайди; уларнинг морфем таркибига хос birlikлари маънога эга бўлади. Демак, сўз таркибининг морфем birlikлари (морфемалари)га *ифода* ва *мазмун* планлари хосдир. Морфемаларнинг *ифода* планларини ҳам товуш ва уларнинг бирикмаси ташкил қилади. Товуш ва уларнинг бирикмаси ҳам морфемаларни, ҳам яхлит сўзларни шакллантиради, уларнинг ҳар иккиси учун *ифода* плани вазифасини бажаради. Масалан, **мактабдош** сўзи *м, а, к, т, а, б, д, о, ш* товушларининг бирикувидан таркиб топган. Фонема нуқтаи назардан ёндошилганда, **мактабдош** сўзининг таркибида *[м], [а], [к], [т], [б], [д], [о], [ш]* фонемалари мавжуд. **Мактабдош** сўзининг морфем таркибида икки вазифадош (функционал) қисм мавжуд: **мактаб** ва **-дош**. Айни шу товуш ва фонемалар **мактаб** ва **-дош** морфемаларини ҳам шакллантирган.

Сўзнинг фонетик таркибига хос товуш ва фонемалар бири бошқасидан фарқ қилганидек, унинг морфем

таркибига хос birlikлар ҳам ўзаро фарқ қилади. Юқорида келтирилган **мактабдош** сўзининг **мактаб** ва **-дош** морфемалари муносабатида ҳам бу нарсани сезиш кийин эмас. **Мактаб** – **мактабдош** сўзининг луғавий маънога эга бўлган қисмидир, у *ўзақ морфема* ҳам дейилади; **-дош** қисми эса сўзнинг луғавий маънога эга бўлмаган морфемасидир, у *аффикс морфема* дейилади. Сўзнинг яхлит луғавий маъноси *ўзақ морфеманинг* маъносига асосланади (**мактабдош** – айни бир мактабда таълим олган шахслар).

Ўзақ морфеманинг луғавий маънога эга бўлиши аффикс морфемаларга хос маъноларни инкор этмайди, албатта. Аффикс морфемалар ҳам маънога эга бўлади. Лекин уларга хос маънолар луғавий киймат қасб этмайди.

Аффикс морфема, вазифасига кўра икки хилдир: *сўз ясовчи аффикс*, *шакл ясовчи аффикс*. Сўз ясовчи аффикс морфемалар янги сўз – янги луғавий birlik хосил қилади. Уларнинг тизими тилшуносликнинг сўз ясалиши бўлимида ўрганилади. Шакл ясовчи аффикс морфемалар янги луғавий birlik хосил қилмайди, улар сўзнинг грамматик (аникроғи, морфологик) шакллари хосил қилади. Уларнинг тизими морфологияда ўрганилади. Масалан, **борлик** сўзини олайлик. Бу сўз таркибида икки морфема мавжуд: **бор** ва **-лик**. **-лик** – аффикс морфемадир, сўз яшаш вазифасида. Модал сўз (**бор**)дан от ясалган. **Борлик** сўзини, **-ни** аффиксини қўшиб, кенгайтирсак, **борликни** шакли хосил бўлади. Энди бу сўз таркибида уч морфема бор. Уларнинг кейинги иккитаси (**-лик**, **-ни**) аффикс морфемалардир. **-ни** аффикси (морфема) янги луғавий birlik ясамаган, балки **борлик** сўзининг тушум келишиги шаклини хосил қилган.

Юқорида ҳам айтилганидек, морфемалар тизимида *ўзақ морфема* аслий саналади, *аффикс морфемалар*

Ўзақ морфемага қўшилиувчи ёрдамчи шаклий кўрсаткичлардир. Тилда кўмакчи феъллар, ёрдамчи сўзларнинг айрим турлари ҳам аффикс морфемаларга вазифадош бўлиб, улар тизимини кенгайтиради.

Ўзбек ва тожик тилшунослигида морфема ва унинг талқинида деярли фарқ йўқ. Фарқли хусусиятлар ўзбек тили морфемалари билан тожик тили морфемаларининг айрим кўринишларида кўзга ташланади, холос. Ўзбек тили морфем тизимида морфемаларнинг *префикс* ва, айниқса, *инфикс* характеридаги турлари бўлмаган. Шунга қарамай, *префикс* характеридаги аффикс морфемаларнинг ўзбек тилидаги амали анчагина фаол. Улар ўзбек тилига тожик тилидан ўзлашган.

Префикс характеридаги аффикс морфемаларнинг ўзбек тилига ўзлашиши икки йўсинда амалга ошган: а) ясама сўз таркибида дериват орқали ўзлашган; б) аналогия қонунияти таъсирида яқка ҳолда ўзлашиб ўзбекча лугавий birlikларга қўшилган: **нотинч**, **ноўрин**, **беиш** каби.

Ўзбек тилининг морфем тизимида *инфикс* (қўшма сўзлар ҳосил бўлишида икки ўзақ морфема ўртасида келиб, уларни бир-бирига қўшувчи аффикс морфема тури: **саросар**, **дар ба дар** каби) характеридаги аффикс морфемалар умуман йўқ.

Ўзбек ва тожик тилларининг морфем сатҳига кўра алоқаси масаласида шунини айтиш жоизки, ўзбек тили морфемалар тизимининг шаклланишида тожик тили беназир ва самарали таъсир кўрсатган. Ўзбек тили учун азалдан хос бўлмаган *префикс* тавсифидаги морфемалар тожик тилидан ўзлашган. Ҳозирги ўзбек тилида *префикс* характеридаги аффикс морфемалар амали? ўзбек тили морфем тизимидаги одатдаги ҳодисага айланган. Шу боис ўзбек тилида сўзларнинг таркиби *ўзақ морфема* + *аффикс морфема* тартибидаги андозага эга бўлган бўлса, эндиликда улар *префикс* + *ўзақ морфема* // *аффикс* + *ўзақ морфема* кўринишидаги

андозани ҳам қўлга киритди. Ўзбек тили морфемаларининг *аффикс* // *префикс морфема* + *ўзақ морфема* андозасидаги таркиби тожик тилининг ўзбек тили морфем қурилишига бўлган ижобий таъсири натижасида вужудга келди. Булардан ташқари, тожик тилидан ўзлашган сон-саноксиз лугавий birlikлар ўзбек тилининг морфем қурилишида *ўзақ морфемалар* вазифасида фаол иштирок этади. Ана шу ҳолат ҳам тожик тилининг ўзбек тили морфемалар тизимининг бойитиши ва кенгайтиришидаги ижобий таъсиридир.

Тожик тилининг самарали таъсири, айниқса, ўзбек тили *аффикс морфемалари* тизимида яққолроқ кўзга ташланади. Тожик тилидан ўзлашган *суффикс* характеридаги *аффикс морфемалар*нинг ўзбек тилидаги фаол амали бунинг ёрқин далилидир **-бон**, **-кор**, **-боз**, **-паз**, **-хўр**, **-дўз**, **-соз**, **-хон**, **-шунос**, **-дор**, **-фуруш** ва б. Яна муҳими шундаки, тожик тилида мустақил лугавий birlik сифатида ишлатилувчи айрим сўзлар ўзбек тилига ўзлашиб, *аффикс морфема* сифатида ҳам вазифа бажаради. Масалан, **-хон** орқали ясалган **укаҳон/укалик**, **Ўлмасхон**, **Ботирхон**, **Амирхон**; **-вачча** орқали **қудовачча**; **-хона** орқали **ишхона**, **емхона**, **чопорхона**; **-фуруш** орқали **чопонфуруш**, **ўтинфуруш**, **ўрикфуруш**; **-соз** орқали **қайиқсоз**, **уйсоз**, **эшиқсоз**, **элаксоз** ва ҳоказолар бунга мисол бўла олади.

Бундан ташқари, тожик тилидан ўзлашган *аффикс морфемалар* ўзбек тилининг айрим аффикслари билан қўшилиб, мураккаб таркибли янги аффикс морфемаларнинг вужудга келишида фаол иштирок этиб, ўзбек тилининг *аффикс морфемалар* тизимини бойитишда муҳим рол ўйнади. Масалан, тожикча-форсча **-гар** аффикси ёрдамида **-гарлик**, **-гарчилик**; **совчингарлик**, **тайёргарлик**, **одамгарчилик**; **-дор** аффикси **чилик**, **ёгингарчилик**, **одамгарчилик**; **-дор** аффикси иштирокида **-дорлик**, **-дорчилик**; **қиймдорлик**, **нарсадорлик**, **қўшнидорлик**, **оғайнидорчилик**, **инидорчилик**,

-603 аффикси иштирокида **-возлик/-бозлик**: **чумчуқ-возлик**, **қуёнбозлик**, **қиличбозлик**; **-соз** аффикси иштирокида **-созлик**: **қайиқсозлик**, **уйсозлик**, **машинасозлик**, **вагонсозлик**; **-хон** аффикси иштирокида **-хонлик**: **навойхонлик**, **бедилхонлик**, **ўланхонлик**, **ашулахонлик**; **-ғўй** аффикси иштирокида **-ғўйлик**: **топишмоқғўйлик**, **латифағўйлик**, **бошқотирмағўйлик** сингари в.х. аффикслар вужудга келган.

2.4. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг сўз ясалиши сатҳига хос амали

Сўз ясалиши ҳам тилшуносликнинг морфемика ва лексикология оралигидаги мустақил соҳалардан биридир. Сўз ясалиши тил таракқиётининг ички омилларидан бири сифатида қаралади. Бу соҳа янги сўз ҳосил қилиш жараёнини ўрганади. Сўз ясалиши тилшуносликнинг алоҳида мустақил соҳаси сифатида кейин ажратилган. Бу соҳа билан алоқадор масалалар асосан морфологияда қаралган. От, сифат, феъл, равиш сингари лексик-грамматик категорияларни ўрганишга бағишланган бобда «Сўз ясалиши» (*опларнинг ясалиши, сифатларнинг ясалиши, феъл ясалиши, равишларнинг ясалиши*) каби мавзуси ҳам берилган. Шунингдек, морфемика ҳам морфологиянинг «Сўз таркиби» деб аталувчи бўлимида ўрганилган.

Сўз ясалишининг морфемика ва лексикология оралигидаги мустақил соҳа эканлиги қисқача шарҳ талаб қилади. Бунда сўз ясалишининг морфемикага ҳам, лексикологияга ҳам дахлдор томонлари назарда тутилади.

Сўз ясалишининг морфемикага дахлдор томони шундаки, морфемикада унинг асосий бирлиги сифатида ўрганиладиган ҳодисалари (яъни, морфема ва унинг турлари) сўз ясалиши жараёнида ҳам иштирок этади. Шу боис сўз ясалишида морфемалар (*ўзак морфема* ҳам, *аффикс морфема* ҳам) ўзгача лисоний қиймат билан ўрганилади. Сўз ясалишида сўз таркибидаги вазифадор қисмлар (*морфемалар*) янги сўз ҳосил қилувчи воситалар сифатида қаралади. Дарсликнинг (қўлингиздаги китобнинг) бундан олдинги мавзусида сўз таркибидаги морфемаларнинг тавсифлаш мақсадида **мактабдош** сўзи ва унинг таркибига мурожаат қилинган эди. Унда сўзнинг **мактаб** қисми *ўзак морфема*, **-дош** қисми эса *аффикс*

морфема тарзида баҳоланган эди. **Мактабдош** типдаги сўзларнинг адоза (модел)лари сўз ясалиши жараёни учун ҳам тааллуқли. Сўз ясалиши нуктаи назаридан, бу сўзнинг **мактаб** қисми *ясовчи асос*, **-дош** қисми эса *ясовчи восита* деб юритилади. Сўз ясалишининг морфемикага алоқадор томонлари ана шундай характерда бўлади.

Сўз ясалишининг лексикология билан боғлиқ томонлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Маълумки, лексикология тил лексикасини, луғат таркибини ўрганади. Лексика ёхуд луғат таркиби дейилганда, муайян тилдаги барча сўзлар мажмуаси тушунилади. Ҳар қандай янги сўз, энг аввало, луғат таркибига – лексикага янги луғавий бирлик сифатида қўшилади, уни кенгайтиради. Сўз ясалиши ва унинг жараёнлари туфайли тилда янги сўзлар пайдо бўлади. Сўз ясалиши билан боғлиқ янги сўзларнинг пайдо бўлиши тилнинг ички қонун-қоидаларига асосланади.

Тилдаги ҳар бир сатҳнинг ўз бирлиги бўлади. Бундай бирликка эга бўлишлик сўз ясалиши учун ҳам тегишли бўлади. Сўз ясалишининг асосий бирлиги янги сўзни (дериват) ҳосил қилувчи унсурлардир. Бу унсурлар *ясовчи асос* ва *ясовчи восита* каби икки турга ажралади: *ясовчи асос* ва *ясовчи воситанинг* мантикий-лисоний муносабатидан янги сўз, янги луғавий бирлик вужудга келади. *Ясовчи асос* тушунчасига нисбатан *мотивловчи асос*, *ясовчи восита* тушунчасига нисбатан *мотивловчи восита* атамалари ҳам қўлланади. Сўз ясаш жараёнининг ҳосиласи – янги сўзга нисбатан *ясалма*, *мотивланган бирлик*, *дериват* атамалари ишлатилади. Сўз ясалиши айрим илмий манбаларда *дериватология* деб ҳам аталади.

Сўз ясалиши сатҳида *ясовчи асос* (мотивловчи асос), *ясовчи восита* (мотивловчи восита) тушунчаларидан ташқари, сўз ясаш усуллари ҳам ўрганилади. Бу тушунчаларнинг мажмуасидан тилнинг сўз ясалиши

тизими ҳосил бўлади.

Ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам сўз ясашнинг икки асосий усули ёрдамида янги сўзлар ҳосил қилинади. Улар *аффиксал* (морфологик) ва *ноаффиксал* (синтактик, композитсион) усуллар деб юритилади. Бу икки усул сўз ясаш тизимида энг фаол ҳисобланади ва сўз ясашнинг синхрон (ҳозирги замон) жаҳасига тегишли бўлади.

Тилнинг бошқа сатҳларида кузатилганидек, ўзбек ва тожик тилларининг сўз ясаш тизимида ўхшаш жиҳатлар билан бир қаторда, қиёсан ўрганилаётган ҳар бир тилнинг ўзига хос томонларини бўрттирувчи фарқли жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Хусусан, тожик тилида, ўзбек тилидан фарқли ўларок, *аффиксал* (морфологик) усулда сўз ясашнинг *префиксли* ва *инфиксли* турлари мавжуд. Ўзбек тилида *аффиксал* сўз ясашнинг фақат *суффиксли* кўриниши амал қилади, ҳолос. Тожик тилига хос *префиксли* усулда сўз ясалганда, ясама сўз (дериват) *ясовчи восита* + *ясовчи асос* андозасида ҳосил бўлади.

Ясовчи восита мавқеида *префикс* қўлланади: **ҳам-роҳ**, **ҳамсоя**, **ҳамчинс**, **ҳамҳона**, **ҳамнишин**, **ҳамнишаст**; **бомаъни**, **бофаҳм**, **босавод**; **беоб**, **безабон**; **ношод**, **ношинос**; **сергайрат**, **сергавго**; **даргузар**; **баровардан**, **барқашидан**; **даромадан**, **даррасидан**; **боздоштан**, **бозҳос-тан**; **вохўрдан**, **фуромадан** ва бошқалар. Келтирилган мисоллар характеридан *префикслар* ёрдамида от (**ҳам-**), сифат (**бо-**, **бе-**, **но-**, **сер-**, **дар-**) ва феъл (**бар-**, **дар-**, **боз-**, **во-**, **но-**, **фур-**) ясалиши ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Тожик тилининг от туркумига хос **сарулибос** (**сар-у-либос**), **сарутан** (**сар-у-тан**), **обуранг** (**об-у-ранг**); сифат туркумига хос **чоночон** (**чон-о-чон**), **дуродур** (**дур-о-дур**), **пурпечугоб** (**пурпеч-у-гоб**); равиш туркумига хос **саросар** (**сар-о-сар**), **саропой** (**сар-о-пой**), **сар ба сар** (**сар-ба-сар**) сингари х.к. сўзларнинг ясалиши **-у-**, **-о-**, **-у-**, **-ба-** сингари инфикслар ёрдамида амалга ошган.

Ўзбек ва тожик тилларининг сўз ясалиши сатҳига хос алоқалари ҳам ўзига хос хусусиятларига эга. Бу соҳадаги алоқадорлик ҳам ўзбек ва тожик тилларининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек ва тожик тилларининг сўз ясалиш сатҳига хос алоқа бу тилларнинг ривожланиш манбаи сифатида уларнинг луғавий сатҳига хос алоқаларидан кейинги иккинчи ўринда туради. Ўзбек тилининг таъсирида тожик тили сўз ясалиши тизимида, тожик тилининг таъсирида ўзбек тили сўз ясалиши тизимида ижобий ўзгаришлар юз берган. Сўз ясалиши сатҳига хос алоқа туфайли тожик тилига ўзбек тилидан айрим сўз ясовчи кўшимчалар (суффикслар) ўзлашган. Ўзбек тилидан ўзлашган аффикслар туфайли тожик тилида сўз ясашининг ўзбекча қолип (андоза)лари вужудга келган. Масалан, ўзбек тилидан сўз ясовчи **-чи, -лок, -чак** аффиксларининг ўзлашиши натижасида тожик тилида **ясовчи асос + чи, ясовчи асос + лок, ясовчи асос + чак** андозасидаги сўз яшаш типини вужудга келган: **амадчий // солчи, анборчий // омборчи, андовачий//андавачи, чойхоначий // чойхоначи, дуторчий // дуторчи, дуругчий // ёлгончи; санглок // тошлок, пўстлок; келинчак, бузичак, тарсончак, герончак** ва б.

Ўзбек тилида шакл ясовчи вазифасида отларнинг кичрайтиш, эркалаш маъноларини хосил қилувчи **-ча** аффикси (суффикси) тожик тилида сўз ясовчи аффикс характерида касб этган. Профессор Ш.Рустамов ҳам **-ча** аффиксининг шакл ясовчи морфемадан сўз ясовчи морфемага айланганлигини алоҳида қайд этади. Шунингдек, **-ча** аффикси ёрдамида тожик тилида **олуча, мўрча, хиссача, тоқча, остинча, думча, бугча, алоча, сурхча, мусича** сингари бир қатор сўзлар ясалганлиги эътироф этилади.

Ўзбек тили сўз ясалиши тизими ҳам тожик тилининг ижобий таъсиридан катта ва чексиз

баҳраманд бўлган. Тожик тилининг таъсирида ўзбек тили сўз ясалиши тизимида қутилмаган ўзгариш юз бердики, бу ҳол ўзбек тилининг ташқи омилар таъсирида ривожланишида катта воқеа ҳисобланади. Бу таъсир натижасида ўзбек тилида ҳам аффиксал сўз ясашининг *префиксли* усули вужудга келди. Тожик-форс тилига мансуб *префикслар* ўзбек тилига луғавий ўзлашмалар таркибида (алоҳида мустақил йўсинда ўзлашмаган) ўтган бўлса-да, кейинчалик улар *аналогия* қонунияти асосида ўзбек тилига хос сўз хосил қилиш имкониятига ҳам эга бўлди: **бениш, беайв, бебошвок, бебош; нотўғри, нотаниш, ноқулай; серқатнов, сербўёк, серсут, сертук, сермой, серкепак, серсуяк, сермол, сершовкин, серкилтик** кабилар. *серсояк*

Тожик тилидан ўзлашган аффикслар ва уларнинг амали ҳақида профессор Ж.Мухторов шундай фикр билдиради: «Сўз ясовчи аффиксларнинг асосий қисмини ўзбек тилининг ўз аффикслари ташкил қилади. Шу билан бирга, ўзбек тилида бошқа тиллардан ўзлашган аффикслар ҳам қўлланади. Масалан, **-дон, -дор, ба-, но-, -кор, -зор** каби аффикслар тожик тилидан ўзлаштирилган. Бу ясовчи аффикслар дастлабки вақтларда тожик тилидан қабул қилинган сўзлар таркибида бўлиб, кейинчалик сўз яшаш воситаси сифатида, ўзбек тилидаги сўзларга ҳам қўшилиб, янги сўз яшаш вазифасини ўтай бошлади. Масалан: **туздон, ундон, кулдон, салмоқдор, кўкаламзор, каминзор, серажин, серилдиз, серқаймоқ, серяпроқ, серсув, ноўрин** ва б.

Тожик тилининг суффикс характеридаги сўз ясовчи аффиксларининг ўзбек тили сўз ясалиши тизимидаги амали алоҳида ва муҳим аҳамиятга эга. Суффикс характеридаги тожикча сўз ясовчи аффиксларнинг ўзбек тили сўз ясалиши жабҳасидаги фаоллиги, ўзбек тилининг ўзига тегишли бўлган суффикс характеридаги сўз ясовчи аффиксларидан қолишмайди.

Тожик тилидан ўзлашиб, ўзбек тили сўз ясалиши жараёнларида фаол иштирок этувчи сўз ясовчи аффикслар икки гуруҳга ажралади: 1) *префикс* *характеристика* сўз ясовчилар; 2) *суффикс* *характеристика* сўз ясовчилар.

Префикс ва префиксоид *характеристика* сўз ясовчи аффикслар ва улар ёрдамида ҳосил бўлган сўзларга қуйидагилар қиради: *бе-* (бебош, беиз, бетўхтов, беўхшов ва б.); *но-* (нокерак, нотекис, нотўғри, ноқулай, нотаниш, нотинч, ноўрин ва б.). Профессор Э. Бегматовнинг ҳисобига қараганда, ўзбек тили таркибида *но-* префикси иштирок этган тўрт юздан ортиқ сўз бор); *сер-* (серсув, сербуток, сербола, серёг, серқуёш, серуйку, сертук, серсуяк, серсоқол, сермой, серкенак, серажин, сержун, сермол, серилдиз, сербошок, серёгин, сербўёк, сербезак, серқирра, серқамиш, серяпрок, серқаймоқ, серқатнов, серўт, серқилтик, сершовқин ва б.); *ним-* (нимталанмоқ, нимқора, нимқўк ва б.); *кам-* префиксоиди (камёгин, камчиким, камсув, камёғ, камўтин, камунум, камилик ва б.); *ҳам-* префиксоиди (ҳамтавоқ, ҳамюрт, ҳамтенг, ҳамётоқ, ҳамқиншлук ва б.); *хуш-* префиксоиди (хушёқмас, хушсоқол, хушбичим, хушбўйли, хушқомат ва б.). Профессор Э. Бегматовнинг ёзишига қараганда, ўзбек тилида *хуш-* префиксоиди сўзлар миқдори юз элликдан ортади.

Суффикс ва суффиксоид *характеристика* сўз ясовчи аффикслар ва улар ёрдамида ҳосил бўлган сўзлар қуйидагилардан иборат: *-зор* (ўтзор, тутзор, қўкаламзор, тўқайзор, чакалакзор, олмазор, узумзор, қаминзор ва б.); *-дон* (билимдон, ундон, сувдон, кулдон, туздон ва б.); *-дор* (унумдор, чикимдор, ярадор, бўйдор, этдор, иликдор ва б.); *-вор* (улугвор, эркаквор, йигитвор, инивор ва б.); *-соз* (уйсоз, йўлсоз, кемасоз, ўроқсоз, кўприксоз ва б.); *-кор* (ўймакор, тариқкор, бугдойкор, арпакор, кўчаткор ва б.); *-дўз* (этикдўз, йўрмадўз, дўппидўз, маҳсидўз,

қўлакдўз ва б.); *-каш* (туякаш, белкаш, ўтинкаш, чизмакаш ва б.); *-бон* (кийимбон, қўлакбон, ўйинбон, ишбон ва б.); *-хўр* (емхўр, салқитхўр, текинхўр ва б.); *-паз* (баликпаз, сутпаз, димламапаз ва б.); *-симон* (юлдузсимон, ойсимон, қалқонсимон, ўтсимон ва б.); *-шунос/ишнос* (тилшунос, ўлкашунос, ершунос, тупроқшунос ва б.); *-она* (ботирона, туркона, шарқона, тўйона ва б.); *-бон/сон* (туябон, қўйбон, етимбон, молбон, эчкибон, бугдойбон ва б.); *-парвар* (тинчликпарвар, юртпарвар, эрқарвар, болапарвар, етимпарвар ва б.); *-фуруш* (олмафуруш, ўрикфуруш, товўқфуруш, ўрдақфуруш, кўкатфуруш, қаймоқфуруш, сутфуруш, қатикфуруш ва б.); *-нома* (сўроқнома, бўйруқнома, тилақнома, ишоннома ва б.); *-ҳона* (ўтинхона, сувхона, қўёнхона, қўйхона, қўриқхона, ишхона ва б.); *-вачча/бачча* (бойвачча, ўғривачча, итвачча, мушуквачча, қулбачча ва б.).

Профессор Ё. Тожиёв «Ўзбек тилида аффиксал синонимия» деб номланувчи докторлик рисоласида (Тошкент, 1991), шу мавзуда ёзилган алоҳида ишларида тожик тилидан ўзлашган сўз ясовчи аффикс ва аффиксоидларнинг ўзаро, шунингдек, ўзбекча аффикслар билан маънодошлиги (синонимлиги) ҳақида қимматли маълумотлар беради. Масалан, тожик тилидан ўзлашган *-кор*, *-каш*, *-ишнос*, *фуруш*, *-соз*, *-паз*, *-дўз* аффикслари ўзбек тилидаги *-чи* аффикси билан маънодошликка эга: пахтакор-пахтачи, хизматкор-хизматчи; қўнкаш-қўнчи, ўтинкаш-ўтинчи, туякаш-туячи, газетафуруш-газетачи; тилшунос-тилчи; соатсоз-соатчи, кемасоз-кемачи, дўппидўз-дўппишичи, маҳсидўз-маҳсичи ва б.

Тожик тилида кичрайтиш, эркалаш маъносидаги сўз шакллари ҳосил қилувчи *-ак* аффикси ўзбек тилига сўз ясовчи аффикс сифатида ўзлашиб, ясама (дериват)нинг таркибига сингишиб кетган: ичак (ич-ак/ок), ипак (ип-ак/ок), йўлак (йў-л-ак). Ҳозирги ўзбек

тили нуктаи назаридан (яъни синхрон жиҳатдан), **ипак, ичак, йўлак** типидagi сўзларнинг таркиби морфем жиҳатидан ҳам, сўз ясалиши жиҳатидан ҳам таҳлил қилинмайди. Бу сўзлар таркиби билан боғлиқ морфем ва сўз ясовчи қисмлар тилнинг *соддалашishi* деб аталувчи қонунияти таъсирида туб сўзлар характери^{ни}ни касб этган.

Тожик тилидан ўзлашган аффиксларнинг нисбатан кўпини от ясовчилар ташкил этади. Шунингдек, уларнинг айримлари сифат (*сер-, бе-, ба-, но-* кабилар) ва равиш (*-она* аффикси) яса^шда ҳам иштирок этади.

Ўзбек тилининг сўз ясалиши жараёнида тожик-форс луғавий ўзлашмалари ҳам фаол қатнашади. Тожик луғавий ўзлашмалари янги сўз—ясалманинг ясовчи асос (мотивловчи асос) мавқеидаги қисми сифатида иштирок этади. Бу жараёнда феъл туркумига оид сўзлар ҳосил бўлади. Ясалмада янги сўз таркибининг ясовчи восита характеридаги қисмида ўзбек тилига хос аффикс ёки кўмакчи феъллар қатнашади: **донламок** (дон-ла), **лабланган** (лаб-лан) **унли**, **қадрдонлашмок** (қадрдон-лаш), **бас бўлмок**, **найдо қилмок**, **тор-мор этмок**, **вайрон бўлмок**, **нобуд қилмок**, **пушаймон бўлмок**, **фармон бермок** ва Ҳ.К.

Сўз ясашнинг ноаффиксал усули амалида ҳам тожик-форс луғавий ўзлашмаларининг муносиб ўрни бор. Ноаффиксал усул воситасида кўшма ва жуфт сўзлар ясалади. Бундай жараёнда кўшма ёки жуфт сўз тавсифидаги ясалманинг (мотивловчи) воситаларидан бири сифатида тожик тилидан ўзлашган луғавий бирликлар иштирок этади: **ер-замин**, **туз-намак**, **хийла-найранг**, **тилка-пора**, **эс-хуш**, **чўп-хас**, **таппи-тезак**, **ўт-олов** ва б.

Тожик-форс луғавий ўзлашмалари иштирокида ҳосил бўлган кўшма сўзлар анчагина ўринни ташкил этади. Буларни икки андоза асосида ажратиб кўрсатиш мумкин: а) *ўзбекча морфема+тожик-форс морфемаси*: **олтингугурт**, **кўзойнак**, **ойпошша**, **ойпари**,

ойпарча, **алачабоф**, **алпкомат**, **тараллабедод**, **тенакал**, **бўрикалла** ва б.; б) *тожик-форс морфемаси+ўзбекча морфема*: **ғўзапўчок**, **хўжабека**, **яккабон**, **сурматон**, **осмонўпар**, **думковурма**, **хонталон**, **тезюрар** ва б.

2.5. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг грамматик сатҳга хос амали

Тилнинг амалида грамматик қурилиши ва унинг лугавий қурилиши каби ҳодисалар муҳим ўрин эгаллайди. Чунки лексиканинг ҳаракати грамматик қурилиши орқали амалга ошади. Лугавий бирликлар грамматика ва унинг қонун-қоидалари таъсирида алоқа-аралашув (коммуникатив) жараёнида иштирок этади ва гапдаги фикрни воқеалаштиради. Копенгаген глоссематика тилшунослиги мактабининг асосчиларидан бири Луи Блумфилд таъбири билан айтганда, лексика (луғат тақиб) тилнинг “тана”си бўлса, грамматик қурилиш (морфология ва синтаксис) унинг “жон”идир. Жонсиз тана ва унинг аъзолари ҳаракатдан тўхтаганидек, грамматик қурилишсиз лексиканинг ҳаракати ҳам барҳам топади. Чунки лексика ва унинг лугавий бирликлари нутқ ихтиёрига (коммуникатсия жараёнига) фақат грамматик қурилиш воситасида ўтади.

Тилнинг грамматик қурилиши атамаси остида морфология ва синтаксисни ўз ичига олган мураккаб лисоний тизим (система) тушунилади. Грамматик қурилиш ёхуд грамматика тилшуносликнинг энг йирик бўлимларидан бири ҳисобланади.

Тиллар грамматик қурилишининг характериға кўра фарқ қилади. Ана шундай фарқ, қисман бўлса-да, ўзбек ва тожик тиллари муносабатида ҳам кўзга ташланади. Ўзбек тили ҳам, тожик тили ҳам агглютинатив (*латинча, турланишида ва тусланишида, умуман сўз ўзгариши ва ясаллишида аффиксларнинг ўзакка, унинг ўзгармагани ҳолда иччиллик билан қўшилиб бориши*) тиллар гуруҳига мансубдир. Лекин ўзбек тили агглютинатив тилнинг суффиксли ва аналитик гуруҳига қарашли бўлса, тожик тили унинг префиксли, инфиксли ва аналитик гуруҳига қаради. Ўзбек ва тожик тилларини фарқлашда агглютинатив

тиллар қурилишига хос бундай тилларнинг таъсири кучсиз, албатта. Негаки суффикслаган тилга хос хусусиятлар тожик тилининг грамматик қурилишида ҳам (гарчанд у етакчи моя саналмаса ҳам) мавжуд. Шунингдек, агглютинатив қурилишнинг префиксли типига хос хусусиятлар, кейинчалик тожик тилининг таъсири туфайли, ўзбек тилида ҳам пайдо бўла бошлади (булар ҳақида морфемика ва сўз ясаллиши мавзуларида қисқача маълумот берилган).

Ўзбек ва тожик тилларининг кескин фарқи уларнинг генеалогик хусусиятига кўрадир: ўзбек тили Олтой тиллари оиласига мансуб бўлса, тожик тили Ҳинд-Оврупо тиллари оиласига қарашлидир. Бундай генеалогик фарқдан қатъий назар, ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири ва унинг натижаси бу тилларнинг грамматик қурилишида ҳам аниқ кўзга ташланади.

Шуниси ҳам борки, ўзбек ва тожик тилларининг грамматик қурилишидаги таъсирини, уларнинг лексика соҳасида кўзга ташланадиган таъсири даражасида фаол деб бўлмайди. Чунки грамматик қурилишига хос ўзгаришлар анчайин узоқ даврлар маҳсулидир. Зеро, грамматик қурилиш тил яхлит тизимининг ёпиқ турига, луғат таркиби (лексика) эса унинг очиқ турига тегишли бўлади. Тил тизимининг очиқ характердаги тури эластик тавсифда бўлиб, ундаги ҳар қандай ўзгариш тез ва изчил амалга ошади, тил тизимининг ёпиқ характердаги типига хос ўзгариш эса, аксинча, жуда суст ва секинлик билан содир бўлади.

2.6. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг морфологик сатҳга хос амали

Ўзбек ва тожик тиллари, юқорида айтилганидек, типологик жиҳатдан фарқ қилади. Ўзбек тилининг грамматик қурилишига кўпроқ агглютинатив тилларнинг синтетиклик хусусияти хос бўлса, тожик тилининг грамматик қурилишига эса агглютинатив тилларнинг аналитик-флективлик хусусияти хосдир. Бундан ташқари, ўзбек тили суффиксли тил саналса, тожик тили префиксли тиллар гуруҳига қиради. Ёрдамчи сўз характеридаги формал-грамматик категорияларнинг амалига кўра ҳам ўзбек ва тожик тиллари ўзаро фарқ қилади. Чунончи, ўзбек тилида сўзлараро грамматик муносабатлар кўмакчилар орқали ҳам ифодалангани, яъни ўзбек тили кўмакчили тилдир. Тожик тилида бундай эмас: сўзлараро грамматик муносабатлар олдкўмакчилар (предлоглар) ёрдамида ифодалангани, яъни у олдкўмакчили (предлоги) тиллар гуруҳига мансубдир.

Айрим грамматик категорияларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги жиҳатидан ҳам бу икки тил ўзаро фарқ қилади. Ўзбек тилида келишик мустақил грамматик категория характерида бўлса, бу категория ўзига хос грамматик кўрсаткичлар тизимига эга. Тожик тилида эса келишик категорияси мавжуд эмас, шунингдек, бу категориянинг шакллий грамматик кўрсаткичлар тизими ҳам шаклланмаган. Бу тилда келишиклар воситасида ифодаланадиган грамматик муносабатлар предлоглар зиммасига юклатилган: **ба пеш** – олдинга, **ба мактаб** – мактабга, **дар хона** – уйда, **аз китоб** – китобдан ва бошқалар. Сезиладики, ўзбек тилида жўналиш келишиги орқали ифодаланадиган грамматик муносабат тожик тилида **ба-**, ўзбек тилида ўрин-пайт келишиги ёрдамида ифодаланадиган грамматик муносабат тожик

тилида **дар-**, ўзбек тилида чиқиш келишиги воситасида ифодаланадиган грамматик муносабат тожик тилида **аз-** олдкўмакчилари (предлоглари) ёрдамида ифодаланган. Ўзбек тилида қаратқич келишиги орқали ифодаланадиган грамматик муносабат тожик тилида изофали шаклда (**менинг китобим** – **китоби ман**, **дугонанинг мактуби** – **мактуби дугонаам**) юзага чиқади. Ўзбек тилида тушум келишиги воситасида рўёбга чиқадиган грамматик муносабат тожик тилида **-ро** ёрдамчиси орқали ифодалангани.

Тожик тилида грамматик муносабатларни рўёбга чиқарувчи келишик категориясининг йўқлиги А.Семёнов, Р.А.Неменова, В.С.Расторгуева каби тилшунослар томонидан ҳам эътироф этилган.

Ўзбек ва тожик тиллари грамматик қурилишида айрим умумий томонлар ҳам йўқ эмас. Бу ҳар икки тилнинг грамматик қурилишида **албатта**, **эҳтимол**, **даркор**, **зарур**, **афтидан/аз афтиш**, **ахир/охир**, **илоҳи/илоҳи**, **кошки**, **қанил/қани**, **балки** типигаги модал сўзлар; **танҳо**, **магар**, **мабодо**, **фақат**, **ҳатто**, **ҳам**, **гўё**, **гўёки/гўё ки**; **-чи**, **-ни** сингари ёрдамчи сўз ва морфемалар бир хил лисоний қиймат касб этади. Академик Б.Н.Ниёзмухаммадовнинг эътироф этишича, тожик тилидаги **заб-зард**, **суп-сурх**, **сип-сиёҳ**, **сап-сафед**, **кап-кабуд**, **тип-торик**, **каппа-калон** типигаги такрорий шакллар ўзбек тилидаги **сап-сарик**, **қип-қизил**, **қоп-қора**, **кап-катта**, **қоп-қоронги**, **қуппа-қундуз** ва ҳ.к. сўзларининг калкаси сифатида пайдо бўлган. Бундан ташқари тожик тилидаги сўроқ юкламаси **-чи** ҳам аслида ўзбек тилидан ўзлашган: **Гўёчи**, **ҳамин тавр неми?**

Академик Б.Н.Ниёзмухаммадов яна эътироф этишига қараганда, ўзбек ва тожик тиллари ҳар хил грамматик қурилишли тиллар бўлишига қарамай, уларда келиб чиқиши араб ёки форс тилларига бориб тақалувчи **ё**, **ёки**, **лекин/локин**, **алмо**, **-ки**, **чунки** боғловчилари муштарак маъно ва вазифада ишлатила-

ди. Ўзбек ва тожик тилларининг ундов сўзлар тизимида ҳам бундай ўхшашлик мавжуд: **эх, э-хе, ох, ух, вой, вой-дод, бех-бех, чух-чух** ва б. Шунингдек бундай муштараклик таклид сўзлар тизимида ҳам кўзга ташланади: **чир-чир, чирик-чирик, гурс-гурс, тап-тап, милт-милт, лип-лип** ва б.

Ўзбек тилининг морфологик қурилишида тожик тилининг морфологик қурилишига хос баъзи жиҳатларнинг амалини сезиш қийин эмас. Ўзбек тилида отларнинг эркалаш ва ҳурмат шакллари хосил қилувчи **-жон, -хон** каби аффиксоидлар тожик тилидан ўзлашган: **ойинжон, инижон, сингилжон, отажон, Онахон, Ботирхон, Тўрахон, Амирхон** ва б.

Ўзбек тилининг такрорий сўзлар тизимида ҳам тожик тилининг сезиларли таъсири бор. Ўзбек тилида **уйма-уй, кўчама-кўча, эшикма-эшик, бошма-бош, шахарма-шаҳар** кўринишида учрайдиган такрорий сўзлар тожик тилининг **ба-** унсурли такрорий сўзлари андозасида пайдо бўлган: ўзбекча такрорий сўзлар оралигида ишлатилувчи **-ма-** тожик тили такрорий сўзларини хосил қилувчи **-ба-** унсурининг ўзбек тили учун расмийлашган муқобилидир.

Ўз навбатида тожик тилининг морфологик қурилишида ҳам ўзбек тили морфологик қурилишига хос баъзи жиҳатлар кўзга ташланади. Тожик тилида ҳам отларнинг кичрайтиш ва эркалаш шакллари хосил қилуви **-ча** аффикси ишлатилади (**дегча, суфача, писарча, духтарча**). Бу кўшимча тожик тилига ўзбек тилидан ўзлашган. Тожик тилида ўзбек тилининг таъсири туфайли, отларнинг келишикли ва кўмакчили шакллари ҳам вужудга келган. Масалан, зимистонда – қишда, баҳорда – баҳорда, мактабда – мактабда, бозоранда – бозорда, хонаба/хонава – уйга, манба – менга; модарам катй/қатй – онам билан, бародарам катй/қатй – акам билан ва б.

Ўзбек тилининг тожик тили морфологик тизимида таъсири тожик тилида кейинчалик пайдо бўлган баъзи феъл шаклларида ҳам кўриш мумкин. Масалан, истодан феълнинг ёрдамчи сўзга (кўмакчи феълга) айланиши ўзбек тилидаги **тур/иш, тур/моқ** феълларнинг кўмакчи феълга айланиши андозасида рўй берган: **дида истода будам – кўриб турган эдим, кор карда истода будам – ишлаб турган эдим, рафта истода будам – бориб турган эдим** ва бошқалар.

2.7. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг синтактик сатҳга хос амали

Ўзбек ва тожик тилларига хос муштараклик, фарқлар бу тилларнинг синтактик сатҳида ҳам mavjud.

Ўзбек ва тожик тилларининг синтактик сатҳидаги муштараклик энг аввало шундан iboratки, ўзбек тилининг синтактик тизимида қандай лисоний ҳодисалар бўлса, бундай лисоний ҳодисалар тожик тилининг синтактик тизими учун ҳам хосдир. Хусусан, синтактик алоқанинг тенг ва тобе тавсифидаги икки тури, сўз тизмаси, сўз бирикмаси, содда ва қўшма гаплар, матн сингари ҳодисалар ўзбек тилининг ҳам, тожик тилининг ҳам синтактик тизимини ташкил қилади. Булардан ташқари, гап бўлаклари ва уларнинг турлари, гап бўлаклари билан алоқадор барча синтактик ҳодисалар, ҳар икки тилнинг синтактик қурилишида mavjud. Синтаксисга дахлдор бундай ҳодисаларнинг илмий-назарий талқинида ҳам деярли фарқ йўқ.

Ўзбек ва тожик тилларининг синтактик қурилишидаги асосий фарқ синтактик ҳодисаларнинг ифода панида кўзга ташланади: синтактик қурилишларнинг воқеланиш андозалари (моделлари) иккала тилда бир хил эмас.

Ўзбек тилининг синтактик қурилишида улар тизимида хос синтактик бутунликлар туркий тилларнинг синтактик қурилишига хос одатий кўринишга мувофиқ тарзда ҳосил қилинади: бу одатий кўриниш кенг маънодаги *аниқловчи+аниқланмиш* характерида бўлади. Бу муштарак андоза (модел) асосида қисмлари тобе алоқага таянувчи коммуникатив ва нокоммуникатив характеридаги бутунликлар ҳосил бўлади. Масалан, гап таркибида тўлдирувчи ва ҳолнинг кесимдан олдин келиши (*тўлдирувчи+кесим*, *ҳол+кесим*); аниқловчининг

от орқали ифодаланган бўлақдан олдин келиши (*аниқловчи+эга/аниқланмиш*, *аниқловчи+кесим/аниқланмиш*, *аниқловчи+тўлдирувчи/аниқланмиш*, *аниқловчи+ҳол/аниқланмиш*, *аниқловчи+аниқловчи/аниқланмиш*). Кейинги йилларда ҳукм сураётган синтактик қарашларга кўра, эга, гарчанд гапда мутлақ ҳоким бўлақ саналса-да, кесимга тобе, уни кенгайтирувчи гап бўлаги сифатида талқин этилаётир. Шунга кўра, ўзбек тилида эга ва кесим муносабатида ҳам *аниқловчи+аниқланмиш* тартиби бор дейиш мумкин. Синтактик ҳодисалар табиатига хос аъъанавий қарашларда гапнинг грамматик асосини ташкил этувчи эга ва кесим бирикуви *аниқланмиш-аниқловчи* тартибида вужудга келган деб қаралади (**Қуш сайради. Укам – талаба.**) ва х.к.

Тожик тилида синтаксиснинг нокоммуникатив характеридаги айрим бирликларининг ҳосил бўлиш андозалари ўзбек тилиникидан фарқ қилади. Уларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек тилинигида бўлганидек, кенг маънодаги *аниқловчи+аниқланмиш* андозасида воқеланвермайди. Хусусан, аниқловчи бирикмалар *аниқланмиш+аниқловчи* тартибидаги андозага мувофиқ вужудга келади. Масалан, **хонаи нав – янги уй, мактаби ибтидоӣ – бошланғич мактаб, шароити қулай – қулай шароит** ва б. Аниқловчи бирикмаларнинг қаратқичли кўринишида ҳам бу тартиб ҳукмрондир: **китоби бародарам – укамнинг китоби, сўхбати устодон – устодларнинг сўхбати** ва б.

Содда гаплар ва уларнинг грамматик асосининг қурилиши жиҳатидан ўзбек ва тожик тиллари фарқланмайди. Нутқ талаби билан кўзга ташланувчи инверсия (*латинча, гапда сўзларнинг одатдаги тартибини бузиб, ўринларини алмаштириши*) ҳолати бу икки тилнинг содда гаплари қурилишида деярли бир хил. Ўзбек ва тожик тилларида содда гапларнинг одатдаги меъёрий тизимида кесим эгадан кейин келади. *Инверсия* ҳолатида бу тартиб *кесим+эга* кўринишига эга бўлади. Масалан: **Келди баҳор, гул баҳор.**

Содда ва кўшма гапларнинг вазифавий қисмлариар синтактик муносабатлар, сўзнинг турли хил морфологик шакллари ва ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланади, уларга тобе оҳанг ҳамроҳлик қилади. Бу масалада ҳам ўзбек ва тожик тилларининг синтактик қурилишида муштараклик мавжуд. Ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам содда гапнинг уюшган бўлаклари, боғланган (паратактик) кўшма гапларнинг предикатив қисмлари тенг боғловчилар ёрдамида бирикади.

Ўзбек ва тожик тилларининг фарқланишини содда гап қисмларининг тобе алоқали (тобеланган) вазифавий унсурлари (бўлаклари), уларнинг шаклланиши масаласида кўриш мумкин. Ўзбек тилида содда гап таркибининг тобеланган унсурлари, айниқса, тўлдирувчи ва ҳол тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари ёрдамида шаклланади. Бундан ташқари, улар сўзларнинг аналитик шакллари воситасида ҳам ифодаланади. Тўлдирувчи ва ҳол каби вазифавий унсурларнинг сўзларнинг аналитик шакллари ёрдамида ифодаланишида кўмакчилар муҳим ўрин эгаллайди.

Тожик тилида эса, содда гап таркибининг тўлдирувчи ва ҳол тавсифидаги вазифавий унсурлари, ўзбек тилиникидан фарқли ўлароқ, сўзларнинг олдкўмакчили (предлоги) аналитик шакллари ёрдамида ифодаланади: Ба об омадам – Сувга (сув учун) келдим. Аҳмад маҳдум ба ин чо барои дамгирӣ меомад (С.Айний) – Аҳмад маҳдум бу ерга дам олиш учун келарди. Аз Урганч то Тахиятош дар масофаи бештар аз ду сад километр роҳи оҳан кашида шудааст (А.Дехотий) – Урганчдан Тахиятошгача икки юз километрдан кўпроқ темир йўл қурилди.

Ўзбек тилида кўмакчилар орқали ифодаланадиган синтактик муносабатлар тожик тилида мустақил сўзларнинг ёрдамчи сўзларга (предлог//пешоянд) айланган *ақиб, боло, баъд, байн, берун, дарун, пеш, тараф, сўй, таз, гирд, назд, қариб, зер, миён, паҳлу, бар, рў,*

дист, сар, лаб сингари бирликлари воситасида ифодаланади. Мисоллар: Роҳи оҳан аз болои кўпрук меғузарад – Темир йўл кўприк устидан ўтади. Дар пешни Чамила ягон кас набуд – Жамиланинг олдида ҳеч ким йўқ эди. Сўхбат асосан байни Қорӣ-ака ва мезбон меғузашт (Ф.Муҳаммадиев) – Сухбат асосан Қори ака ва мезбон ўртасида бўлиб ўтди. Он ба тарафи Тахиятоши кўхна омад (А.Дехотий) – У эски Тахиятош тарафига келди ва б.

Тожик тилида, гарчанд *предлог* (пешоянд)лар кўп ва фаол бўлмаса-да, кўмакчи (пасоянд)лар харақтеризади ёрдамчи сўзлар ҳам мавжуд. Бундай ёрдамчи воцитларга *-ро, катӣ/қатӣ, барин, боз* кабилар қиради. Булар содда гапларнинг тўлдирувчи ва ҳол сингари бўлакларини шакллантиради, улар билан боғлиқ синтактик муносабатларни ифодалайди: Гулрӯ кўзаро гирифт – Гулру кўзани олди. Ман бародарам кати омадам – Мен акам билан келдим. Ман шумо барин шуданро меҳоҳам – Мен сиздай бўлишни истаيمان. Ман як хайфта боз аз дарс маҳрум шудам – Мен бир хайфтадан бўён дарсдан маҳрумман. Мисол учун келтирилган гапларнинг биринчисида *-ро* ёрдамчиси (пасоянд) ўзбек тилидаги тушум келишиги кўшимчасининг вазифасини бажарган. Кейинги гапда ишлатилган *кати* ёрдамчиси ўзбек тилидаги *билан* кўмакчисига вазифадош. Учинчи гап таркибида келган *барин* ёрдамчиси ўзбек тилида шакл ясовчи саналувчи *-дай/-дек* кўшимчаларининг вазифасида келган. Энг охириги гап таркибидаги *боз* ёрдамчисининг вазифаси ва маъноси ўзбек тилидаги *бўён* кўмакчисининг вазифаси ва маъносига тенглашади.

Ўзбек ва тожик тилларининг синтактик қурилишида боғланган ва эргаш гаши кўшма гапларининг таснифида, тузилишида фарқ сезилмайди. *Ҳам, аммо, лекин, гоҳо, гоҳ-гоҳ, хоҳ-хоҳ, на-на, ё-ё* боғловчилари ёрдамида ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам боғланган (паратактик) кўшма гаплар ҳосил бўлади.

Дар он наздикихо на деха буд, на девор, на дарахт, на киштзор (С.Айний) – Бу яқин ўрталарда на кишлок бор эди, на девор, на дарахт, на экинзор. Дар ҳамин вақт асп аз дастам чўдо шуд, лекин дастам сўзиш мекард (С.Айний) – Шу вақт от кўлимдан чиқиб кетди, лекин кўлим оғриди ва б.

Айни шу хусусиятни эргаш гапли кўшма гапларнинг ҳосил бўлишида ҳам кўrsa бўлади. Ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам эргаш гапли кўшма гапларнинг катта бир қисми *-ки, зеро, зероки, чунки, токи, чунонки, гўёки/гўё ки, агар, агарчи* сингари эргаштирувчи боғловчилар ишгирокида ҳосил бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, боғланган ва эргаш гапли кўшма гапларни ҳосил қилишда фаол бўлган бу боғловчилар ўзбек тилига тожик тилидан ўзлашган. Улар ҳозирги вақтда ўзбек тили синтактик қурилишининг ўз шаклий-грамматик воситалари сифатида қаралади. Уларнинг баъзилари аслан араб тилига қарашли бўлган, ўзбек тилига эса тожик тили воситасида ўзлашган.

Хулоса тарзида айтиш мумкинки, айрим лаҳжа ёки шева материалларини назарда тутмаганда, ўзбек ва тожик тилларининг синтактик қурилишига ҳос таъсирдошлиги, уларнинг синтаксисдан бошқа сатҳларига ҳос таъсирдошлигига нисбатан анча кучсиз ва нофаолдир.

БИРИНЧИ ҚИСМГА ДОИР АДАБИЁТЛАР

1. Абаев В.И. Язык и история // Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968.
2. Абдуллаев Ф.А. Тил кандай ривожланади? – Тошкент, 1972.
3. Абдурахмонов Ғ.А. Миллий тилларнинг таракқиёт масаласи. – Тошкент, 1962.
4. Абдурахмонов Ғ.А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2007.
5. Алиев А.Ю. Ўзлаштирилган сўзлар // Тилшунослик масалалари. ТошДУ илмий ишлар тўплами, 608, – Тошкент, 1976.
6. Ашурова Д. Рус тили – миллатлараро алоқанинг қудратли воситаси. – Тошкент, 1962.
7. Баскаков Н.А. Двужычие и проблемы взаимодействия различных уровней при взаимодействии языков (на материале тюркских языков) // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М., 1972.
8. Бердиалиев А., Жабборов Б. Лугавий сатҳни сисема сифатида ўрганиш масаласига доир // Состояние и перспективы развития научных исследований юго-западного региона Кыргызстана. Материалы международной научно-теоретической конференции. – Бишкек, 2008.
9. Бердиалиев А. Обоюдно-взаимное заимствование – один из основных факторов в развитии и обогащении лексики таджикского и узбекского языков // Материалы международного симпозиума «Место Рудаки и таджикского языка в диалоге культур». – Худжанд, 2008.
10. Бердиалиев А., Хасанова Д.О. Сўз ясамаси масалаларига оид баъзи мушоҳидалар // Ўзбек тилшу-

- носили масалалари. Илмий мақолалар тўплами. -Хўжанд, 2007.
11. Бердиева Т. Назарияи иқтибос (калимоти арабий дар забони тоҷикӣ), - Душанбе, 1991.
 12. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремнологик лугати. -Тошкент, 1984.
 13. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии. - Л., 1973.
 14. Благова Г.Ф. Причуды заимствования // Советская тюркология. -Баку, 1974, №5.
 15. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. - М., 1987.
 16. Боровков А.К. Изменения в лексике узбекского литературного языка и новый алфавит // Изв. Узб. ФАН ССР. -М.:1976, №7.
 17. Вайнрайх. Одноязычие и многоязычие //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
 18. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка - М., 1988.
 19. Гавранек Б. К проблематике смещения языков //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
 20. Гафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). - М., 971.
 21. Гринберг Дж. Определение меры разноязычия //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
 22. Гулямов Х. Узбекско-таджикские языковые связи. -Ташкент, 1983.
 23. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. - М., 1977.
 24. Джалилов О. Отношение чувствского диалекта к таджикскому литературному языку. -Сталинабад, 1949.
 25. Ерёмкина К.Н. К проблеме языковых контактов. Европейские в современном персидском языке. - М., 1980.

26. Жумахўжаева Н. Адабий тилимиз асосчиси //Навойга армуғон. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2004.
27. Зиёев Х. Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. -Тошкент, 1963.
28. Исенғалиева В.А. Интернациональные основы в тюркских языках//Советская тюркология, 1970, №5.
29. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т.IV. - М., 1962.
30. Калонтаров Я.И. Мудрость трёх народов (таджикские, узбекские, русские пословицы, поговорки и афоризмы в аналогии). -Душанбе, 1989.
31. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности поэмы «Фархад и Ширин» Навои, АКД, -Ташкент, 1974.
32. Каримов Э. Совет даври ўзбек адабий тили таракқиёти. -Тошкент, 1985.
33. Керимова А.А.Таджикский язык //Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. - М., 1969.
34. Керимова А.А. Таджикский язык //Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990.
35. Корнилова А.М. О языковом взаимодействии русского и таджикского языков//НДВШ ФН, 1972, №4.
36. Корогли Х. Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова. - М., 1973.
37. Қодиров М. Алишер Навоий ва хозирги ўзбек тилишунослиги // Навойга армуғон. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2004.
38. Қодиров М. Алишер Навоий ва замонавий ўзбек тили //Ўзбек тилишунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. - Тошкент, 2006.
39. Леонтьев А.А. Что такое язык?- М., 1976.
40. Лившиц В.А. О внутренних законах развития таджикского языка //Известия АН Таджикской ССР. -Сталинабад, 1954.

41. Мамадалиева Н. Қўлланма сўзларни ўрганиш мумаммоси //Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2007.
42. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои. АКД. -Ташкент, 1969.
43. Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шевалярининг ўзаро муносабати тўғрисида //Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I-том. -Тошкент, 1961.
44. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. -Тошкент, 1992.
45. Миртожиев М. Ўзлашган сўз – пайванд куртаги. -Тошкент, 1988.
46. Мухаммаджонова Г. Ўзбек тили лексикаси тараккиётининг баъзи масалалари. -Тошкент, 1982.
47. Маъсуми Н., Гаффаров Р. Национальные и интернациональные факторы в формировании и развитии терминологии современного таджикского литературного языка //Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. -Кишинёв, 1971.
48. Маъсумий Н. Очеркхо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. -Сталинобод, 1959.
49. Маъсумий Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. -Душанбе, 1966.
50. Ниёзмухаммадов Б. Аз тарихи дӯстони халқҳои тоҷику ўзбек. -Душанбе, 1970.
51. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. -Душанбе, 1970.
52. Оранский И.М. Иранские языки. - М., 1963.
53. Оранский И.М.Таджикоязычные этнографические группы Гиссарской долины (Средняя Азия). - М., 1983.
54. Пермяков Г.А. Избранные пословицы и поговорки народов Востока. - М., 1968.

55. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии.Таджикско-русский диалектический словарь. Вып. 5. - М., 1963.
56. Рафиев А. 20-йиллар ўзбек тили лексикасидаги таркибий ўзгаришларнинг моҳияти хусусида //Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент, 2006.
57. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тили контактлари. -Тошкент, 1989.
58. Ройзенцвейг В.Ю Основные вопросы теории языковых контактов //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
59. Росетти А. Смешанный язык и смещение языков //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
60. Рустамов А. Семантический аспект развития лексики таджикского литературного языка. АКД. - М., 1984.
61. Табуре-Келлер А. К изучению двуязычия в социологическом плане //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
62. Тенишев Э.Р. Алтайские языки //Языки мира. Тюркские языки. - Бишкек, 1997.
63. Туйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараккиёт боқичлари. -Тошкент, 1996.
64. Уемонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. - Тошкент, 1981.
65. Феллер М.Д. Как рождаются и живут слова? - М., 1964.
66. Фозилов Э. Рус тили – дўстлик ва қардошлик воқитаси. -Тошкент, 1974.
67. Халилов А. Взаимоотношение языков – процесс двусторонний // Масъалаҳои забоншиносии -Душанбе, 1983.
68. Хауген Э. Процесс заимствования //Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.

ИККИНЧИ ҚИСМГА ДОИР АДАБИЁТЛАР

69. Хидиров Р. Лексика таджикского и узбекского языков конца XX – начала XXI веков: изменения и новации. - Душанбе, 2010.
70. Хидиров Р. Лексические изменения в литературной речи современного таджикского и узбекского языков // Вестник педагогического университета, 2010, №1.
71. Хидиров Р. Теоретические вопросы номинации таджикского и узбекского языков // Вестник Таджикского национального университета, 2010, №5.
72. Шаропов Н.А. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. - Душанбе, 1988.
73. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория. Проблемы. Методы. - М., 1976.
74. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. - Тошкент, 1962.
75. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари лугати. - Тошкент, 1971.
76. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. - М.-Л., 1962.
77. Эрвин С.М. Семантический сдвиг при двуязычии // Новое в лингвистике. Вып. VI. - М., 1972.
78. Юсупов К. Проблемы сопоставительной лингвистики. АДД. - Ташкент, 1983.
79. Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. - Тошкент, 1974.
80. Юсупов К. Языковые взаимоотношения узбекского и таджикского народов. АКД. - Ташкент, 1957.
81. Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. - М., 1986.
82. Ярцева В.Н. Развитие литературных языков // Теоретические проблемы советского языкознания. - М., 1968.

1. Абдуллаев Ф.А. Хозирги ўзбек адабий тили ва унинг ривожланиш йўллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1965, №3.
2. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тили лексикасининг баъзи масалалари // Труды Института языка и литературы АН УзССР им. А.С.Пушкина. кн.1, - Ташкент, 1949.
3. Абдуллаев Ф.А, Мухаммаджонова Г. Ўзбек адабий тили (лексиканинг ривожланиш масалалари) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, №6.
4. Асфандияров И. Русские лексические заимствования в узбекском языке // ВЯ, 1982 №2.
5. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Тошкент, 1983.
6. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. - Тошкент, 1991.
7. Бердиалиев А. Словообразующие сложные аффиксы в узбекском языке. АКД. - Ташкент, 1970.
8. Бердиалиев А. Ўзбек тили аффиксал синонимиясининг баъзи хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974, №2.
9. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. - М., 1971.
10. Бойматов О.Р., Хасанова Д.О. Ўзлашма лугавий бирликларнинг ўзбек тили сўз ясалишидаги мавқеи ҳақида // Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. - Бишкек, 2006.
11. Гаджиева Н.З. Тюркские языки // Языки Мира. Тюркские языки. - Бишкек, 1997.
12. Гулямова Н.Г. Русские лексические заимствования в узбекском языке. АКД. - Ташкент, 1975.
13. Жуманиёзов Р. Лексика тарихидан // Ўзбек филологияси масалалари. Илмий асарлар. 327 - китоб. - Тошкент, 1970.

14. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика ва морфология. - Душанбе, 1973.
15. Ишондаев Д. Некоторые особенности словообразования в таджикском и узбекском говорах наманганской группы районов. АКД. - Ташкент, 1967.
16. Калинин А.В. Лексика русского языка. - М., 1971.
17. Калонтаров Я.И. Вопросы терминологии в Таджикской ССР // Вопросы терминологии союзных республик. - М., 1970.
18. Климов Г.А. Фонема и морфема. - М., 1967.
19. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. - М.-Л., 1960.
20. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари. - Тошкент, 1985.
21. Мақсудов Т., Зикриёев Ф., Чалилов Х. Дар бораи вохидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо. - Душанбе, 1976.
22. Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. - Тошкент, 1959.
23. Мухаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1968.
24. Новые слова и словари новых слов. - Л., 1983.
25. Пардаева И. Тўқиш санъати лексикасининг ички манбалар асосида бойиши // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. - Тошкент, 2007.
26. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва фразеология. - Тошкент, 1969.
27. Пулатов М.О. О влиянии русского языка на развитие узбекского языка. - Ташкент, 1966.
28. Расулов И. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек тили лексикаси. - Тошкент, 1977.
29. Раҳматуллоев Ш. Нутқимиз кўрки. - Тошкент, 1970.
30. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Тошкент, 1987.
31. Рустамов Ш. Исм. - Душанбе, 1981.

32. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе, 1972.
33. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. - Душанбе, 1988.
34. Тихонов А.Н. Роль русского языка в обогащении лексики узбекского языка. - М., 1977.
35. Тожиев Ё. Ўзбек тилидаги аффикслар синонимиясига доир // Ўзбек тилшунослиги масалалари. - Тошкент, 1971.
36. Тоҳирова К. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (материалҳо). - Душанбе, 1967.
37. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили. - Тошкент, 1965.
38. Турсунова Х.С. Тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ. - Душанбе, 1979.
39. Умаров Ж. Атамалар лугати. - Кўкон, 1992.
40. Ўзбек тили лексикологияси. - Тошкент, 1981.
41. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. 1-Республика терминология конференцияси материаллари. - Тошкент, 1986.
42. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. - Душанбе, 1964.
43. Хамдамов Дж. Из истории русского лексического заимствования в узбекском языке (вторая половина XIX века). АКД. - Ташкент, 1963.
44. Хетеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. АДД. - Баку, 1968.
45. Ҳасанов А. Халқ мақоллари - нутқ маданиятини шакллантирувчи манба // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. - Тошкент, 2007.
46. Ҳасанова Д.О. Ўзлашма лугавий бирликлар - сўз яшаш базиси сифатида // Актуальные проблемы гуманитарно-педагогических наук. - Бишкек, 2006.
47. Ҳасанова Д.О., Бойматов О.Р. Ўзлашма лугавий бирликларнинг ўзбек тили фразеологизмларининг

ясалиши ҳақида //АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК. -Бишкек, 2006.

48. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. -Тошкент, 1979.
49. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида сўз ясалиши. -Тошкент, 1987.
50. Ҳозирги ўзбек тили. -Тошкент, 1957.
51. Ҳозирги ўзбек тили. Том I, -Тошкент, 1966.
52. Шаропов Н. Некоторые вопросы обогащения лексики таджикского языка тюркскими словами //Вопросы языков во взаимоотношения их с другими языками. -Баку, 1972.
53. Шарофов Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик ва терминҳои ҳарбӣ (солҳои 1940-1945). -Душанбе, 1970.
54. Шарофов Н. Калимаҳои русию интернационалӣ дар забони адабии тоҷик. -Душанбе, 1972.
55. Шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1. -Душанбе, 1981.
56. Юнусов М. Тюркские (узбекские) слова в таджикском литературном языке. АҚД. -Баку, 1971.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

1. Абдурахмонов Д.- Абдурахмонов Д. Ўзбек шева-ларнинг тараққиёт манбалари ва улардаги лексик фарқлар//Ўзбек шевалари лексикаси. - Тошкент: Фан, 1991.
2. Аврорин В.А.- Аврорин В.А. Соотношение субъ-тивных и объективных факторов в языке. - М.: Наука, 1975.
3. АДД - Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук.
4. АҚД - Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук.
5. Баксаков Н.А.- Баксаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение. - М.: Наука, 1981.
6. Бегматов Э.- Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. - Тошкент: Фан, 1985.
7. Боровков А.К.- Боровков А.К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопросы взаимодействия уз-бекского и таджикского языков // Ученые записки Института востоковедения. Том IV.-М., 1952.
8. в.б. - ва бошқалар.
9. в.х. - ва ҳоказолар.
10. ВЯ - ж. Вопросы языкознания.
11. ж. - журнал.
12. Жуманиёзов О.- Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. - Тошкент: Фан, 1987.
13. Журавлёв В.К.- Журавлёв В.К. Внешние и внут-ренние факторы языковой эволюции. - М.: Наука, 1982.
14. Керимова А.А. - Керимова А.А. Таджикский язык //Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1990.
15. -Л. - Ленинград.

16. –М. – Москва.
17. –М. –Л. – Москва-Ленинград.
18. Ниёзмухамедов Б.Н. – Ниёзмухамедов Б.Н. О взаимоотношении таджикского и узбекского языков//Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972.
19. Никольский Л.Б. – Никольский Л.Б. Синхронная социоллингвистика. Теория и проблемы – М.: Наука, 1976.
20. НДВШ ФН – ж. Научные доклады высших школ. Филологические науки.
21. Решетов В.В. – Решетов В.В. Узбекский язык. Ч. I. – Ташкент, 1959.
22. Рубинштейн Ю.А. – Рубинштейн Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. – М., 2001.
23. сб. – сборник научных трудов //статей.
24. СТ – ж. Советская тюркология.
25. ш.к. – шу кабилар.
26. Языки Мира – Языки Мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3 - 7
---------------	-------

Биринчи қисм

Тиллар алоқасининг умумназарий масалалари

1.1. Тил контакти ва икки тиллилик (билингвизм).....	8 - 16
1.2. Ўзбек тили ва унинг шаклланиш асослари	17- 20
1.3. Тожик тили ва унинг шаклланиш асослари.....	21-24
1.4. Ўзбек ва тожик икки тиллигининг ўзига хос хусусиятлари.....	25-28

Иккинчи қисм

Ўзбек ва тожик лисоний алоқасининг тил сатҳига кўра амали

2.1. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг фонетик-фонологик сатҳига хос амали	29-34
2.2. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг луғавий сатҳига хос амали	35-44
2.3. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг морфем сатҳига хос амали	45-49
2.4. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг сўз ясалиши сатҳига хос амали.....	50-58
2.5. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг грамматик сатҳига хос амали.....	59-60
2.6. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг морфологик сатҳига хос амали.....	61-64
2.7. Ўзбек ва тожик тиллари алоқасининг синтак-тик сатҳига хос амали.....	65-69
Биринчи қисм бўйича адабиётлар	70 - 75
Иккинчи қисм бўйича адабиётлар	76 - 79
Шартли қисқартмалар	80 - 81

Бердиалиев Абдували, Хидиров Рачаб. Алоқаҳои муқоисавии забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои филологӣ мактабҳои олий.

Дар китоби дарсии мазкур раванҳои ташаккул ва рушди луғотунсохтории забонҳои ўзбекӣ ва тоҷикӣ, ҳамчунин тағйироти мусбате, ки дар ҳамаи қабатҳои забонӣ дар натиҷаи муносиботи ҳасанаи чандинасраи ду халқи бародари ўзбеку тоҷик ба вучуд омадааст, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Китоб барои донишҷӯёни факултетҳои филологӣ мактабҳои олий, коллеҷҳои омӯзгорӣ, гимназия, литсейҳо ва омӯзгорони забони модарии мактабҳои таҳсилоти умумӣ пешбинӣ шудааст.

Мухаррирони масъул: доктори илми филология, профессор

Ш.Исмонлов,

номзади илми филология, дотсент

Ҳ.Мамадов

доктори илми филология, профессор

Ш.Искандарова,

номзади илми филология, дотсент

М.Махмудов

Муқарризон:

Бердиалиев Абдували, Хидиров Раджаб. Ўзбекско-таджикские языковые связи. Учебник для студентов филологических вузов. (на узбекском языке).

В учебнике рассматриваются процессы формирования и развития разноструктурных узбекского и таджикского языков, а также положительные изменения, которые появились во всех их языковых ярусах, появившихся в результате многовековых взаимоотношений двух братских узбекского и таджикского народов.

Рассчитан для студентов филологических факультетов вузов, а также учителей родного языка спецколлежей, лицеев и общеобразовательных школ.

Ответственные редакторы: доктор филологических наук, профессор

Ш.Исмонлов,

кандидат филологических наук, доцент

Ҳ.Мамадов

доктор филологических наук, профессор

Ш.Искандарова,

кандидат филологических наук, доцент

М.Махмудов

Рецензенты:

Бердиалиев А., Хидиров Р.

ЎЗБЕК ВА ТОҶИК ЛИСОНИЙ АЛОҚАЛАРИ

олий ўқув юртлари филология факултети
талабалари учун дарслик

Мусахҳех: Л.Иргашев
Техник муҳаррир: С.Мардонов
Безакчи: М.Рачаб

НБ №424

Тоҷикистон Ҷумҳурияти маданият вазирлиги
“Ирфон” давлат нашриёти, 734018, Душанбе шаҳри,
Н.Қарабоев кўчаси, 17

Босишга рухсат этилди 27.07.2011. Бичим 60х84/16.
Шартли босма тобоқ 5,3. Офсет қоғози.
Гарнитурa Times New Roman Tj.
Буюртма №18, Тиражи 300.

“Сабрина” номидаги нашриёти, Душанбе шаҳри,
М.Турсунзода кўчаси-91, х.9

ISBN 978-99947-0-451-4

«Ирфон»

9 78 9994 7045 14